Knoal!

Lessen in cultureel erfgoed

voor het basisonderwijs in Stadskanaal

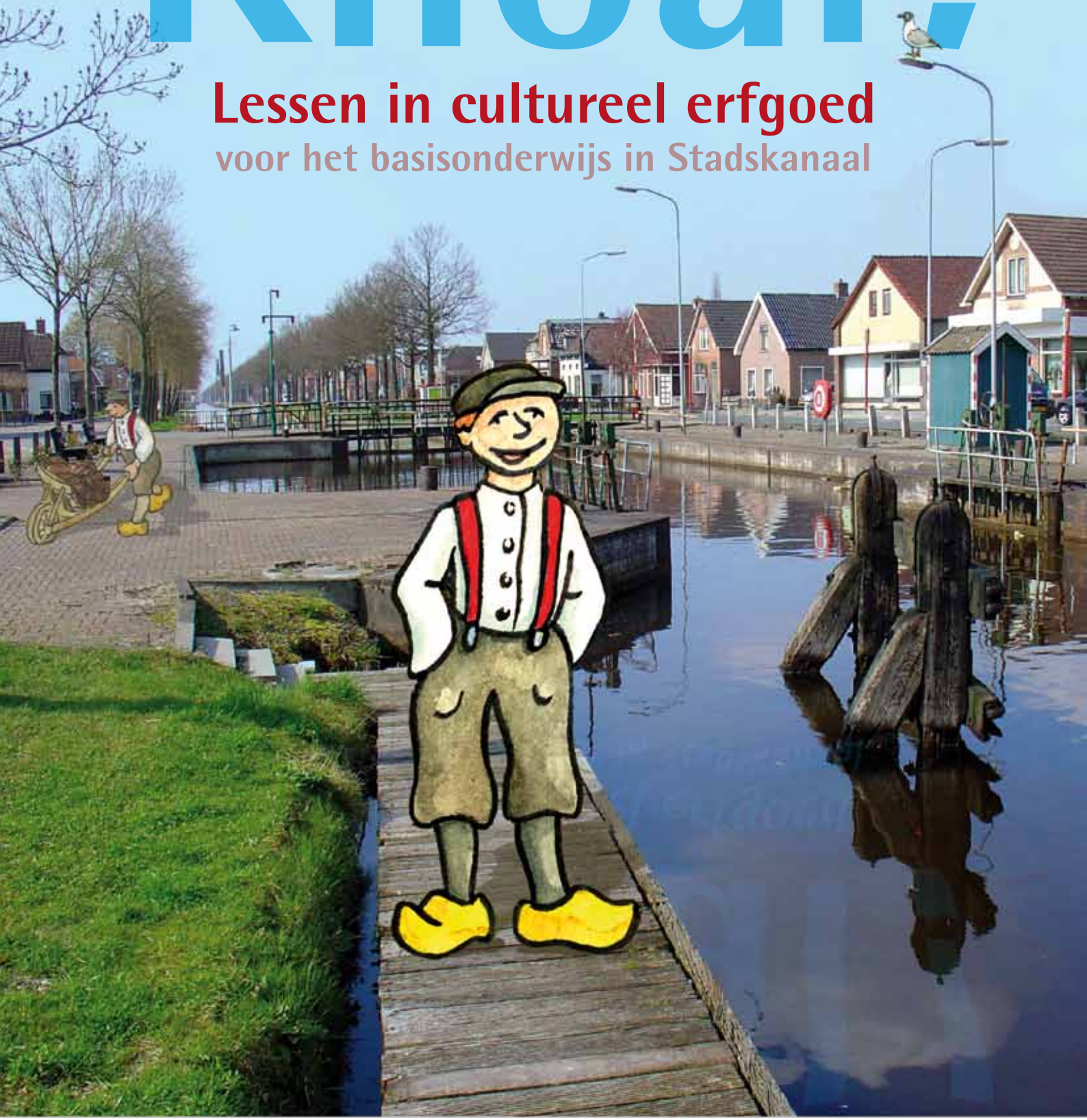

Versie 2015

Colofon

Samenstelling
Moniek Warmer
Warmer educatief ontwerp en advies voor kunst en cultuur
www.moniekwarmer.nl

Illustraties
Femke van Gent
www.femkevangent.nl

Verhalen
Jelte van der Kooi
www.jeltevanderkooi.nl

Opmaak
Bert Holtkamp
www.bertholtkamp.nl

Redactie
Linde Dorenbosch

Vormgeving topografisch materiaal
Lysbeth Zeinstra
www.zeinstraontwerp.nl

Achtergrondinformatie
Alexandra Koning
www.alexandrakoning.nl

Streekhistorisch Centrum Stadskanaal (Helen Kämink en Bert Roossien)
www.streekhistorischcentrum.nl

Erfgoedpartners, Museumhuis Groningen (Tineke de Danschutter)
www.erfgoedpartners.nl

CultuurClick Groningen (Inger van Til en Gino Huiskes)
www.cultuurclickgroningen.nl

Dit is een uitgave van
Erfgoedpartners, Museumhuis
Lopende Diep 8
9712 NW Groningen
050 3130052
www.erfgoedpartners.nl
en
CultuurClick Groningen
Warfstraat 1
9951 BS Winsum
0595 444445
www.cultuurclickgroningen.nl

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij het samenwerkingsverband Cultuureducatie met Kwaliteit Groningen en de financiële bijdrage van het Fonds voor Cultuurparticipatie, de gemeente en de provincie Groningen

Zie pagina 149 voor de bronvermelding.

Niets uit deze uitgave mag worden gebruikt voor andere doeleinden dan educatie zonder toestemming van Erfgoedpartners, Museumhuis Groningen en CultuurClick Groningen.

Voorwoord

L.S.

Als wethouder in de gemeente Stadskanaal, met onder andere Kunst&Cultuur in mijn portefeuille, is mij gevraagd een voorwoord te schrijven. Een voorwoord behorend bij het project KNOAL, in een map voor leerkrachten, ontwikkeld door CultuurClick Groningen en Erfgoedpartners.
Graag wil ik middels dit voorwoord daar een bijdrage aan leveren. Cultuur is iets dat ons vaak ongemerkt passeert, terwijl cultuur veel omvat.

In relatie tot erfgoed, kunnen we de vraag stellen: Wat is cultuur?
Volgens mij is cultuur wie we zijn door hoe we vroeger waren. Cultuur is wat we doen door wat we vroeger deden. Het is goed dat we daar stil bij staan en dat we dat aan nieuwe generaties kunnen overdragen. Het belang van erfgoed en cultuurhistorische waarden is wezenlijk en verdient daardoor te worden doorgegeven.

Als leerkracht heeft u daar een hele mooie, maar ook een voorname, taak in. Juist u staat dicht bij de jeugd van nu en heeft daardoor de kans en de mogelijkheid om hen te betrekken, om cultuurhistorie te betrekken in het onderwijs. Daarmee spreek ik vanaf deze plek mijn waardering uit voor uw inspanningen op dit terrein.

Maar cultuur is meer. Cultuur is ook wie we nu zijn en wie we gaan worden, wat we nu doen en wat we later gaan doen. Cultuur manifesteert zich in vele uitingsvormen. Dat uit zich onder meer in onze waarden en normen, maar ook in architectuur, stedebouw, kunstzinnige uitingen, de social media van nu en uiteraard nog veel meer.

U kunt middels dit project KNOAL een brug slaan van het verleden naar de toekomst. Ik wens u daar heel veel succes mee, maar meer nog hoop ik dat u met leerlingen samen er heel veel plezier aan mag beleven.

Met vriendelijke groet,
Peter Gelling,
Wethouder gemeente Stadskanaal.

Inhoudsopgave

Inleiding 8
Doelgroep 8
Doelstelling 8
Inhoudelijke thema's 8
Didactiek 8
Opzet van het programma 9

Overzicht lesprogramma per groep 10

Lesprogramma Groep 1-2 – Verkeer: hoe reis jij? 11
1. Doelstelling 11
2. Waar werken de leerlingen aan in deze les? 11
3. Koppelingen 11
4. Voorbereiding 12
   4.1 Materiaal 12
   4.2 Leerkracht 12
5. Criteria opdrachten 12
6. Overzicht bijlagen groep 1-2 13

Inhoud les Groep 1-2 14
1. Oriëntatie 14
2. Onderzoek 14
   2.1 Op reis naar het kanaal 14
   2.2 Vervoermiddelen 14
   2.3 Bewegen 15
3. Uitvoeren 16
   3.1 Buitenopdracht: Kanalen graven 16
   3.2 Buitenopdracht: Schipper mag ik overvaren? 16
   3.3 Rekenen met water 16
   3.4 Zelf een voertuig bouwen 18
4. Evalueren 18

Bijlagen Groep 1-2 20

Lesprogramma Groep 3-4 – Wonen, werken en eten 33
1. Doelstelling 33
2. Waar werken de leerlingen aan in deze les? 33
3. Koppelingen 33
4. Voorbereiding 34
   4.1 Materiaal 34
   4.2 Leerkracht 34
5. Voorwaarden 36
6. Criteria opdrachten 36
7. Overzicht bijlagen groep 3-4 36

Inhoud les Groep 3-4 37
1. Oriëntatie 37
2. Onderzoek 37
   2.1 Opdracht 1 38
   2.2 Opdracht 2 38
   2.3 Opdracht 3 38
   2.4 Opdracht 4 38
   2.5 Bezoek aan het Streekhistorisch Centrum 38
3. Uitvoeren 38
   3.1 Maaltijd voor Henk en Koos 38
   3.2 Extra – Toneelstuk 39
   3.3 Extra – Liedjes over water 40
4. Evalueren 40

Bijlagen Groep 3-4 41

Lesprogramma Groep 5-6 – Het kanaal werkt! 79
1. Doelstelling 79
2. Waar werken de leerlingen aan in deze les? 79
3. Koppelingen 79
4. Voorbereiding 80
   4.1 Materiaal 80
   4.2 Leerkracht 80
5. Criteria opdrachten 80
6. Overzicht bijlagen groep 5-6 81

Inhoud les Groep 5-6 82
1. Oriëntatie 82
   1.1 Opdracht 1 82
   1.2 Opdracht 2 82
2. Onderzoek 1 83
   2.1 Opdracht (Stap 1, 2 en 3) 83
3. Onderzoek 2 84
4. Uitvoeren 85
5. Onderzoek 3 85
   5.1 Opdracht 3 86
6. Evalueren 86

Bijlagen Groep 5-6 88

Lesprogramma Groep 7-8 – Kom naar Stadskanaal! 115
1. Doelstelling 115
2. Waar werken de leerlingen aan in deze les? 115
3. Koppelingen 115

4. Voorbereiding 116
4.1 Materiaal 116
4.2 Leerkracht 116
4.3 Diverse bronnen 117
4.4 Opmerking 117
5. Criteria film 117
6. Overzicht bijlagen groep 5-6 118

Inhoud les Groep 7-8 119
1. Oriëntatie 119
2. Onderzoek 1 119
2.1 Opdracht 120
3. Onderzoek 2 120
3.1 Bezoek aan het Streekhistorisch Centrum 120
4. Onderzoek 3 120
5. Uitvoeren 121
6. Evalueren 121

Bijlagen Groep 7-8 122

Bijlagen algemeen 141
Bronvermelding 149

Inleiding

Doelgroep

Het lesprogramma is ingedeeld in de groepen 1-2, 3-4, 5-6 en 7-8. U kijkt waar in uw methodes aansluiting is met de onderwerpen uit het lespakket. Op dat moment kunt u deze cultureel erfgoedlessen over de ontwikkeling van de turfwinning en het kanaal invoegen. Deze map is bestemd voor het basisonderwijs in de wijde omgeving van het kanaal.

Doelstelling

Bij alle lessen worden doelstellingen genoemd. Het lesprogramma is lesstofverrijkend en ondersteunt de methoden die u hanteert voor de vakgebieden 'Oriëntatie op jezelf en de wereld' (OOJEDW), Nederlands, Kunstzinnige oriëntatie, Rekenen en Wiskunde.
In de **bijlagen algemeen** staan de kerndoelen benoemd. Voor (21e eeuwse) vaardigheden als samenwerken, studievaardigheden en leerlijnen kunt u terecht op www.slo.nl en kunstzinnigeorientatie.slo.nl (Leerplankader kunstzinnige oriëntatie).

Inhoudelijke thema's

Centraal in het lesprogramma staat erfgoededucatie: de geschiedenis van de directe omgeving. Door het leren over en ervaren van het eigen culturele erfgoed zullen leerlingen een beter inzicht krijgen in (het ontstaan van) de eigen omgeving. Ook ontwikkelen ze historisch inzicht: tijdsbesef, historisch besef en realiteitsbesef.
Door onderwijs in cultureel erfgoed ontstaat er bij de leerling multiperspectiviteit: leerlingen herkennen verschillende perspectieven van personen uit het verleden en heden en kunnen dit perspectief onder woorden brengen.
Concrete onderwerpen die aan de orde komen zijn:

- Vervoer vroeger en nu;
- De ontstaansgeschiedenis van het kanaal;
- De ontginning van het veen;
- Het dagelijks leven aan het begin van de 20e eeuw;
- De (opkomst van de) industrie rond het kanaal;
- De komst van Philips naar Stadskanaal.

Didactiek

De lessen zijn opgebouwd uit de stappen Oriënteren, Onderzoeken, Uitvoeren en Evalueren. De *oriëntatiefase* sluit aan bij de belevingswereld van de leerling: Wat uit mijn eigen omgeving herken ik?, Wat is de vraag die mij wordt gesteld?, Welke vragen heb ik zelf over dit onderwerp? en Wat is het 'nieuwe' en wat vind ik daarvan?
Tijdens de oriëntatie stelt de leerkracht de vraag in de vorm van een betekenisvolle opdracht. Door deze opdracht raken de leerlingen gemotiveerd om het onderwerp te onderzoeken. Ze onderzoeken als het ware 'een probleem' en door het onderzoek komen ze tot antwoorden op de vraag: de oplossing.
In de *onderzoeksfase* gaan de leerlingen op onderzoek uit. Ze verkennen het onderwerp en bezoeken een instelling om het thema verder uit te diepen. Hier wordt

gevraagd om een eigen inzicht te formuleren, passend bij de ontwikkeling van het kind. Ook eigen onderzoeksvragen worden in deze fase behandeld.
Bij het *uitwerken* gaat de leerling met het onderzoek aan de gang. Wat is van waarde? Wat is datgene wat er ontdekt is? Hoe laat je datgene aan een ander zien en/of horen? Wat vind jij ervan?
Tijdens de *evaluatie* wordt gevraagd wat anderen van de uitwerking vinden. Wat is de koppeling met de vraag uit de oriëntatiefase? Welk inzicht heb je gekregen? Waar ben je nu nog nieuwsgierig naar?
Bij alle stappen wordt rekening gehouden met de ontwikkeling van het kind. Kijk voor meer informatie op kunstzinnigeorientatie.slo.nl (Leerplankader kunstzinnige oriëntatie).

Opzet van het programma

In het lesprogramma is bij het onderdeel *onderzoeken* vanaf groep 3 altijd een bezoek aan een instelling ingevoegd. Dit bezoek is een verrijking van het programma en sluit aan bij de introductie en oriëntatie in de groep.
Tijdens het programma kan er een kunstenaar in de klas komen die bij de uitvoering ondersteuning biedt en het programma verrijkt (Zie de **bijlagen algemeen** en **bijlage 8** bij groep 7-8 voor meer informatie.)

Dit lesmateriaal met de bijlagen zijn te downloaden op de website van CultuurClick Groningen (www.cultuurclickgroningen.nl**) en Erfgoedpartners (**www.erfgoedpartners.nl**).**

Overzicht lesprogramma per groep

	Onderwerp	Uitwerking	Voorbereiden	Uitvoeren	Bezoek
1-2	1835 – nu Vervoer en verkeer vroeger en nu	De leerlingen onderzoeken voertuigen die tot in de jaren 30 van de vorige eeuw gebruikt werden. Ze vergelijken de voertuigen met voertuigen van tegenwoordig en bedenken welke geluiden en bewegingen de voertuigen maken en waar ze rijden, vliegen en varen. In de uitvoering spelen zij met sluizen en water, bekijken ze een filmfragment over vervoer en maken ze een nieuw vervoermiddel voor op het kanaal.	- Reserveren Aquaplay. - Reserveren speelzaal.	Maak een nieuw vervoermiddel.	-
3-4	1850 - nu Wonen, werken en eten rond 1900	De leerlingen onderzoeken het leven van twee jongens die meer dan 130 jaar geleden leefden. Ze analyseren hun eigen leven op werk, eten en dagelijkse bezigheden en vergelijken hun bevindingen met de situatie 130 jaar geleden. Uiteindelijk bedenken ze hoeveel en welk eten kinderen van hun eigen leeftijd zouden hebben gehad. Ze maken een gerecht voor een jongen uit 1890.	- Verzamelblad 'klusjes' maken. - Weckpotten lenen bij Streekhistorisch Centrum (SHC). - Eten thematafel. - Afspraak maken voor bezoek SHC.	Maak een voedzaam gerecht.	Streekhistorisch Centrum
5-6	1870 – nu Industrie en werk rond het Stadskanaal	Leerlingen onderzoeken hoe het Stadskanaal werd gebruikt als vervoersader in de streek. Ze onderzoeken de bedrijvigheid rond het kanaal en de beroepen die de mensen in de vorige eeuw hadden. De leerlingen werken met historische en nieuwe topografische kaarten en lezen eenvoudige schema's en bronnen. Ze bedenken een nieuwe manier om te reizen over het kanaal.	- Verzamelkaart reistijden maken. - Afspraak maken voor bezoek S.T.A.R. of Klooster Ter Apel.	Bedenk een nieuwe manier van reizen over het Stadskanaal.	S.T.A.R. / Klooster Ter Apel
7-8	1955 – nu Komst en vertrek van Philips	De leerlingen onderzoeken de periode vanaf 1955 waarin Stadskanaal tot bloei kwam door de komst van Philips. De leerlingen richten zich in groepjes op een deelonderwerp vanuit het onderzoek van verschillende bronnen in het Streekhistorisch Centrum. Van de conclusie van dit onderzoek maken de leerlingen een film waarmee ze mensen verleiden om naar Stadskanaal te komen. In de film laten ze zien wat de moeite waard is in Stadskanaal. In de film wordt een speciale plek of een onderdeel vanuit het cultureel erfgoed speciaal belicht.	- Afspraak maken filmmaker in de klas. - Afspraak maken voor bezoek SHC.	Maak een film over een aspect uit het cultureel erfgoed uit je eigen omgeving.	Streekhistorisch Centrum

Lesprogramma Groep 1-2
Verkeer: hoe reis jij?
1835 – nu

1. Doelstelling

- De leerling kan onderscheid maken tussen hedendaagse vervoermiddelen en historische vervoermiddelen.
- De leerling kan aangeven wat het verschil is tussen menskracht, dierkracht en kracht van machines.
- De leerling kan in eigen woorden vertellen waarvoor een sluis dient.

2. Waar werken de leerlingen aan in deze les?

De leerlingen onderzoeken voertuigen die tot in de jaren 30 van de vorige eeuw gebruikt werden. Ze vergelijken die voertuigen met voertuigen van tegenwoordig en bedenken welke geluiden en bewegingen de voertuigen maken en waar ze rijden, vliegen en varen.
Als verwerking spelen zij met sluizen en water, bekijken ze een filmfragment over vervoer en maken een nieuw vervoermiddel voor op het kanaal.

3. Koppelingen

Taal
vergelijkingen, tegenstellingen, vroeger/nu, leerlingen/volwassenen

Bewegen
snel/langzaam, hoger/lager, kabbelen, stromen, druppelen, vliegen, brommen

OOJEDW
- langzaam verkeer/snel verkeer, (water)wegen, spoor en trein, vliegverkeer, ergens naar toe reizen, vervoeren van lading, vervoer van mensen, openbaar vervoer/ persoonlijk vervoer
- rivier, kanaal, beek, gracht, meer, zee, zwembad, plas, kraanwater, regen, sneeuw, ijs
- sluis, brug

Muziek
watergeluiden, verkeersgeluiden

Tijdsduur	
Oriëntatie	10 minuten
Onderzoek	70 minuten
Uitvoeren	60 minuten
Evalueren	20 minuten

4. Voorbereiding

4.1 Materiaal

Bijlage 1a-d – afdrukken en neerzetten op thematafel (foto's hondenkar, snikkeveer, paard en wagen, stoomtrein)
Bijlage 2 – afdrukken en neerzetten op thematafel (illustratie hondenkar)
Bijlage 4 – illustraties vervoermiddelen afdrukken/knippen en op karton plakken
Bijlage 5 – afdrukken praatplaten en/of klaarzetten op het digibord

4.2 Leerkracht

1. Een eigen (ouderwets) kindervoertuig zoals step of driewieler op de thematafel neerzetten.
2. Zoek op de beeldbank van de Groninger Archieven de film 'Kanaalstreek 1955 / Molenaar A.C.F., 1955' (http://www.groningerarchieven.nl/zoeken – inventarisnummer AV1730) de volgende fragmenten met beelden van vervoer uit het verleden van Groningen. De film bestaat uit verschillende fragmenten.
   Bekijk vast de volgende fragmenten (deze bekijkt u in de les ook met de leerlingen):

Fragment 5-6	wonen langs het kanaal
Fragment 41	trein
Fragment 43	bus
Fragment 45	boot
Fragment 51	auto
Fragment 58	draaibrug
Fragment 62	noodbrug
Fragment 73	vrachtwagen
Fragment 75	snelweg

3. **Bijlage 3** (verhaal 'Op reis naar het kanaal') en **bijlage 5** (achtergrondinformatie) doornemen.
4. Klaarleggen materiaal voor het zelf bouwen van voertuigen (Zie 'Uitvoeren/Zelf een voertuig bouwen'). Denk aan afvalmateriaal als lege flessen en melkpakken. U legt verschillende soorten (afval)materialen klaar.
5. Reserveren Aquaplay en speelzaal.

5. Criteria opdrachten

De leerling
- kan in eigen woorden vertellen over het vervoer op water, de weg, het spoor en de lucht;
- is in staat om de vervoermiddelen te onderscheiden in oud en huidig vervoermiddel;

- kan een eigen vervoermiddel uitbeelden in verschillende media zoals lichaam, stem/geluid en 2D en/of 3D;
- kan bij een zelfgemaakt voertuig aangeven wat de kracht is dat het voertuig laat bewegen;
- kan een eigen vaartuig maken.
  Kijk voor competenties op het gebied van kunstzinnige oriëntatie op http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/leerlijn/leerlijnen/.

6. Overzicht bijlagen groep 1-2

bijlage 1a-d	Foto's voor op de thematafel
bijlage 2	Illustratie voor op de thematafel
bijlage 3	Verhaal 'Op reis naar het kanaal'
bijlage 4	Illustraties vervoermiddelen
bijlage 5	Praatplaten 'Dagelijks leven vroeger & nu'
bijlage 6	Achtergrondinformatie voor de leerkracht

Inhoud les Groep 1-2

1. Oriëntatie

- U vraagt de leerlingen wie er naar school is gekomen op de step. U vraagt waarom ze met de step naar school komen? Wat is het fijne van een step? Lekker langzaam of juist snel? Dan vraagt u met welke vervoermiddelen (benoem het woord als de leerlingen het niet kennen) de andere leerlingen naar school zijn gekomen.
- Waar rijden de leerlingen zelf het liefst mee en waarom? Lekker op de fiets en dan zelf weten waar je heen gaat, of fijn in de bus want dan kun je zo goed om je heen kijken? Of met de hele familie in de auto want dat is zo gezellig?
- Maak vergelijkingen tussen snel/langzaam, meer mensen in een vervoermiddel/een persoon in een vervoermiddel, menskracht of dierkracht (benen of poten zijn de motor en het hart) en machinekracht. Hoe kan de motor (je hart of het hart van een paard/hond) starten? Wat heeft dat hart nodig? Hoe kan een motor van een auto lopen? Wat heeft de auto nodig? Maak eventueel nog onderscheid in brandstof.
- Welk vervoermiddel mag op de straat en welke op de stoep en welke in de lucht?

2. Onderzoek

2.1 Op reis naar het kanaal

Lees **bijlage 3** (verhaal 'Op reis naar het kanaal') voor.

- Op welk voertuig zitten Jan en Trui? Wat zien Jan en Trui onderweg? Kunnen de leerlingen het verhaal navertellen? Wat doen de mannen bij het kanaal?
- Pak bijlage 1a-d (de foto's van historische vervoermiddelen) van de thematafel. Behandel de voertuigen op de foto's en laat de leerlingen onderscheiden welk verkeer op menskracht, dierkracht of machinekracht voortbeweegt.
  Daarna vraagt u of zij weten waarom de mensen een hondenkar zouden hebben gehad.
- Laat de leerlingen benoemen welk voertuig het snelst gaat en waarom. Welk voertuig hebben de leerlingen wel eens gezien en waar? (Veel leerlingen zijn wel eens bij de S.T.A.R. geweest).
- Vertel over het gebruik van de hondenkar (zie **bijlage 6** voor meer informatie).

2.2 Vervoermiddelen

U deelt de vervoerskaartjes (**bijlage 4**) uit* en stelt de volgende vragen:

- Welk voertuig staat er op je kaartje?
- Wie heeft een voertuig dat bij jouw voertuig past en/of lijkt op jouw voertuig?
- Leg de voertuigen bij elkaar.

---

* *Bij grotere groepen geeft u twee leerlingen een kaartje en bij kleine groepen legt u het overschot in het midden van de groep. Bij de jonge groep 1 legt u de 'oude' voertuigen in het midden van de groep op de grond en geeft u de leerlingen de ' jonge' voertuigen. Dan kunnen de leerlingen samen nadenken over het antwoord.*

Trui en Jan zitten op een hondenkar. Een hondenkar wordt niet meer gebruikt als vervoermiddel. Vroeger waren er paarden, koeien, stieren, ezels, ossen, bokken en honden als trekdieren.

- U legt de praatplaten (**bijlage 5**) in het midden van de kring (of u opent ze op het digibord).
- U bespreekt met de leerlingen de twee praatplaten met daarop het dagelijks leven vroeger en nu. Wat zijn de verschillen? Wat is de plaat van nu? Wat is de plaat van vroeger? Waaraan zie je dat?
- De leerlingen maken paren van de kaartjes: wat hoort bij elkaar? Laat de leerlingen hun keuze motiveren.
- Vraag de leerlingen de vervoerskaartjes op/bij de goede praatplaat te leggen: vervoermiddelen van vroeger en van nu.
- Wijs de leerlingen op de praatplaat van tegenwoordig en de moderne vervoerskaartjes: waar rijdt/vaart/vliegt het voertuig? De kaartjes worden op de wegen gelegd: spoorweg, waterweg, luchtruim, snelweg, zandweg.
- Wijs de leerlingen op de praatplaat van vroeger: waar reden de oude voertuigen? De kaartjes worden op de wegen gelegd: spoorweg, waterweg, luchtruim, snelweg, zandweg.
- Waar zien de leerlingen water op de praatplaten? Wat voor water is dat? Waar gaat het water naar toe? Is er wel eens een kind op een schip geweest? Waar kun je van hier naar toe varen?

De leerlingen maken groepen van de vervoerskaartjes:

- voertuigen voor kinderen of volwassenen,
- snelle of langzame voertuigen,
- voertuigen zonder/met brandstof,
- voertuigen op machinekracht/mensenkracht/dierenkracht.

2.3 Bewegen

In de speelruimte onderzoeken de leerlingen de bewegingen van de voertuigen. Hoe vliegt een vliegtuig? Hoe beweegt een (stoom)trein? Hoe vaart een snikke? Er worden bewegingen bedacht die snel en langzaam gaan, stug en soepel, hoog en laag, stil en lawaaierig. Ook kunnen geluiden gemaakt worden die bij de voertuigen horen zoals klotsen, racen, schommelen, knarsen, kraken, zoeven.

U kunt er een spel van maken door groepjes kinderen een vervoerskaartje (Bijlage 4a-b) te geven met de opdracht: doe met je lichaam dit voertuig na. De andere groepjes raden dan welk voertuig er wordt uitgebeeld.

U kunt de leerlingen muziek laten maken met dagelijkse voorwerpen. Met muziekinstrumenten of gebruiksvoorwerpen zoals potloden, houten blokjes, verwarmingsbuizen, brooddozen maken zij geluiden die bij de vervoermiddelen zouden kunnen horen. U kunt er een orkest van maken door steeds een vervoerskaartje te vertonen waarbij verschillende 'muziekinstrumenten' eenzelfde geluid maken.
U laat dan bijvoorbeeld drie verschillende vervoermiddelen zien. Bij de stoomtrein slaan de leerlingen bijvoorbeeld ritmisch op de tafel met handen en/of potloden,

bij de luchtballon strijken zij zachtjes met hun schrift over de tafel en bij de (elektrische) auto zoemen zij vanuit hun keel.
Alle geluiden zijn gekozen uit de geluiden die de leerlingen zelf hebben ontdekt in deze onderzoeksfase.

3. Uitvoeren

3.1 Buitenopdracht: Kanalen graven

Materialen
'Aquaplay' sluis

Op het plein wordt de Aquaplay sluis opgebouwd. De leerlingen kunnen er gedurende het thema mee spelen. Ook worden in de zandbak kanalen, grachten en beekjes 'gegraven'. De leerlingen maken twee woonplaatsen (bijvoorbeeld Groningen en de woonplaats van de leerlingen) en graven een gracht om Groningen, een kanaal tussen Groningen en de woonplaats, een vijver in de tuin van de burgemeester.

3.2 Buitenopdracht: Schipper mag ik overvaren?

Materialen
Stoepkrijt om twee lijnen (het speelveld) te tekenen.

Voorbereiding
Tekenen van twee lijnen waar de leerlingen achter kunnen staan.

Lesuitvoering
Baken een rechthoekig speelveld af. Laat de leerlingen in de juiste opstelling staan, namelijk aan één kant, in een rij naast elkaar. Ze houden hun handen in de zij.
Kies een kind dat mag beginnen als 'schipper' en laat deze in het midden van het speelveld staan.
Leid het spel in met een verhaal over schepen die over het kanaal voeren om mensen van de ene naar de andere plaats te brengen. Zing het liedje in ieder geval een keer voor:

'Schipper, mag ik overvaren, ja of nee?
Moet ik dan ook tol betalen, ja of nee?'

Leg de spelregels uit: de leerlingen zingen het liedje, de schipper kan antwoorden met ja of nee. Zegt hij 'nee', dan zingen de leerlingen het liedje opnieuw. Zegt hij 'ja', dan vragen de leerlingen 'hoe dan?'. De schipper moet dan een manier voordoen om van de een naar de andere kant te komen, bijvoorbeeld hinkelen, en op die manier moeten de leerlingen aan de overkant zien te komen. De schipper mag ze daarbij proberen te tikken. Wel moet hij zichzelf ook op die manier voortbewegen! De eerste die getikt is, is daarna de schipper.

3.3 Rekenen met water

Materialen
- Watertafel, gevuld met water.

- Een flesje gevuld met water.
- Een flesje gevuld met zand.
- Emmers, groot (4) en klein (8).
- (Maat)bekers, groot (4) en klein (4).
- Papier en stiften.

Voorbereiding
Klaarzetten van de materialen.

Tijdsduur
Drie kwartier à een uur, afhankelijk van de grootte van uw klas.

Lesuitvoering
Begin dit onderdeel met een klein onderzoekje: neem een flesje gevuld met zand en een flesje gevuld met water. Laat de leerlingen voorspellen wat er met de flesjes zal gebeuren als u ze in de waterbak legt. Blijven ze drijven of zullen ze naar de bodem zinken? Laat vervolgens zien wat er gebeurt.
Hierna moet u de klas splitsen. Vier groepjes van twee gaan opdrachten doen bij de watertafel.

De overige leerlingen laat u vrij spelen in de klas. U kunt ze bijvoorbeeld de poppen en poppenkleren uit de poppenhoek laten wassen, of in de speelkeuken laten koken met water of een tekening over het thema water/het kanaal laten maken.
Als de leerlingen bij de watertafel klaar zijn met de opdrachten wisselen ze met leerlingen die vrij aan het spelen zijn.

De leerlingen die aan de watertafel gaan werken krijgen de volgende opdrachten:

- Geef elk groepje van twee een grote en een kleine emmer. Laat met dezelfde maatbeker beide emmers om beurten tot de rand toe vullen. In welke emmer gaan veel bekers en in welke weinig? Is er verschil en zo ja; hoe komt dat? De leerlingen leren zo over de begrippen 'veel' en 'weinig'.

- Geef elk groepje van twee leerlingen een kleine emmer en een kleine maatbeker. Laat ze het emmertje met behulp van de maatbeker tot de rand toe vullen met water. Ze moeten daarbij tellen hoeveel bekers water nodig zijn. Dit is een goede oefening van de fijne motoriek, want er mag niet gemorst worden.

- Geef daarna een grotere emmer en laat die vullen met dezelfde maatbeker. Hoeveel bekers waren er nu nodig? Is er verschil met de vorige emmer? Hoe komt dat?

- Daarna kunt u beide emmers geven: de grote en de kleine. Laat elk van de emmers vullen met een door uzelf bepaald aantal bekers water (bijvoorbeeld vijf). Als de leerlingen klaar zijn, vraag dan hoe het komt dat de waterstand in beide emmers verschillend is.

- Bij de volgende opdracht moeten de leerlingen een kleine emmer met water vullen. Ze krijgen hiervoor een kleine beker. Ze moeten tellen en onthouden hoeveel kleine

bekers er nodig zijn om de kleine emmer te vullen. Daarna wordt hetzelfde emmertje gevuld met een grote beker. Het wordt dan gauw duidelijk dat er nu minder bekers water nodig zijn. Laat de leerlingen dit zelf ontdekken. Vraag hoeveel bekers water er de eerste keer en de tweede keer in het emmertje gingen. Waardoor komt dat verschil? Van welke beker zijn er meer nodig? En van welke beker minder? En voor de grotere kleuters: hoeveel verschil is er?

- U kunt deze opdracht uitbreiden door de leerlingen nu twee even grote emmertjes te geven (bijvoorbeeld twee kleine). Laat ze beide emmers vullen met een grote maatbeker en ondertussen tellen hoeveel bekers er in de emmers gaan. De leerlingen moeten zo tot de ontdekking komen dat er evenveel bekers nodig zijn. Hoe komt dat?

- Tenslotte vullen de leerlingen een kleine emmer met een kleine maatbeker. Iedere beker die in de emmer geleegd wordt moet genoteerd worden door middel van het tekenen van een beker op een papier. Als de emmer vol is tellen de leerlingen hoeveel bekers water ze nodig hadden om de emmer vol te krijgen. Eventueel kunt u de leerlingen stippen laten tekenen in plaats van bekers. Dit is abstracter en zal dus voor sommigen wat lastiger zijn.

3.4 Zelf een voertuig bouwen

U bekijkt met de leerlingen de historische opnames van verkeer die u op de beeldbank van de Groninger Archieven kunt vinden. (zie de instructies voor de voorbereiding)

Fragment 5-6 wonen langs het kanaal
Fragment 41 trein
Fragment 43 bus
Fragment 45 boot
Fragment 51 auto
Fragment 58 draaibrug
Fragment 62 noodbrug
Fragment 73 vrachtwagen
Fragment 75 snelweg

U bespreekt de veranderingen van het uiterlijk van de vervoermiddelen. Over een paar jaar zien onze vervoermiddelen er ook weer anders uit. Hoe denken de leerlingen dat de voertuigen er dan uit zien?

U vraagt de leerlingen een eigen voertuig te maken. U gebruikt voor het bouwen afvalmateriaal als flessen en melkpakken. U legt verschillende (afval)materialen klaar waaruit de leerlingen zelf een keuze maken. De leerlingen denken na over welke energiebron/kracht ingezet wordt bij het voertuig: menskracht, dierkracht, benzine, kolen, turf, olie.

4. Evalueren

De verschillende voertuigen worden tentoongesteld. De leerlingen maken ieder vier kaartjes waarop zij tekenen: een kanaal, een spoor, een (snel)weg, de lucht. Zij

leggen hun kaartjes bij de verschillende tentoongestelde voertuigen neer waarvan zij denken dat het voertuig daarop rijdt, vaart of vliegt.
U herhaalt de begrippen snel, langzaam, vlug, samen, alleen, oud en nieuw in relatie tot de gebouwde voertuigen. Ook kunt u verschillende leerlingen vragen wat voor geluid het voertuig maakt.

Bijlage 1a – Hondenkar

Bijlage 1b – Snikkeveer

Bijlage 1c – Paard en wagen

Bijlage 1d – Stoomtrein

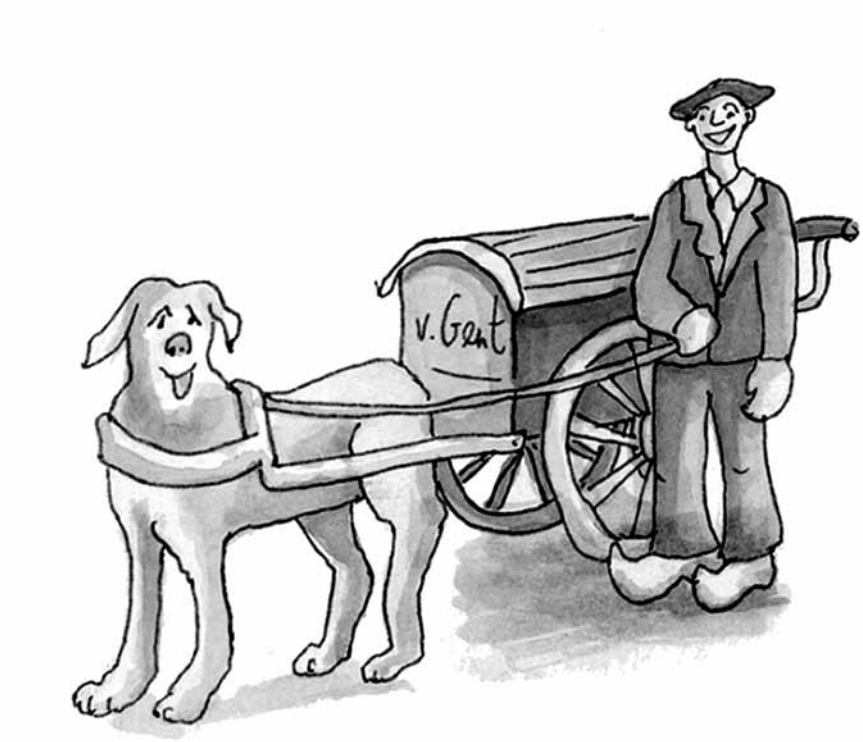
v. Gent

Op reis naar het kanaal

'Daar staat de hondenkar van Henk,' zegt Jan.
Trui kijkt naar Jan.
'Wat wil je?'
'Gewoon, er op zitten en een ritje maken.'
'Mag dat?'
Jan haalt zijn schouders op. 'Dan ga ik wel alleen.'
Trui kijkt om zich heen. 'Ik laat je heus niet alleen gaan. Ik ga mee.'
De twee klimmen op de kar. Jan pakt de teugels. Henks hond kwispelt onrustig met zijn staart en zijn oren staan gespitst. Hij voelt dat er iets niet klopt. Jan trekt aan de teugels en de hond komt in beweging.
'Hoor eens!', zegt Jan.
'Wat is er dan?' vraagt Trui.
'Hoor je de wielen van de kar kraken?'
Trui luistert goed. Haar ogen knijpt ze een beetje dicht. Daardoor is het net of ze nog beter kan horen.
'Ik hoor wel een vogel. Het is een merel.' Trui kijkt of ze de vogel ergens ziet.
'Waar kijk je naar ?' vraagt Jan. 'Hé, Ik weet een spel. Ik zie, ik zie wat jij niet ziet. De kleur is... zwart.'
Trui kijkt om zich heen.
'Die vraag is makkelijk. Het water van het kanaal is zwart.'
Jan zucht. 'Je bent veel te goed in dit spel.'
Trui grinnikt. 'Ik heb er ook een voor jou. Ik zie, ik zie wat jij niet ziet. De kleur is... bruin.'
'Deze kar?' Trui schudt haar hoofd. 'Die boom?' Weer schudt Trui haar hoofd.
'Dichterbij,' zegt ze. Jan haalt zijn schouders op. 'Ik weet het niet.'
'De teugel in je hand!,' lacht Trui. Jan lacht mee.
'Waar gaan we eigenlijk naar toe?' vraagt Trui.
'Ik weet, ik weet wat jij niet weet, de plek is...' zegt Jan.
'Die is leuk,' zegt Trui. 'Moet ik het nu raden?' Jan knikt.
'Naar de stad?' vraagt Trui.
'Nee joh,' zegt Jan. 'Daar gaan we toch nooit naar toe. Daar is het veel te druk. Papa zegt dat daar veel te veel mensen wonen. In heel veel huizen. En in de straten rijden koetsen en karren. Papa gaat er niet heen, want dan verdwaalt hij, zegt hij. Of hij rijdt de gracht in.'
Trui denkt: Jans vader die op zijn kar met het paard de gracht in rijdt. Dat kan toch niet. De vader van Jan kan heel goed de kar mennen.
Dus we gaan niet naar de stad. Naar de zee dan?'
'Doe niet zo gek, Trui. De zee. Die is groot en ver en veel te gevaarlijk. Daar varen schepen zo groot als een boerderij.'
Trui knikt. 'Dan gaan we maar naar het kanaal.'
'Ja,' zegt Jan. 'Kijk daar, de sjouwers wachten op het schip. Het schip dat de turf naar Groningen brengt. Zoveel turf voor de kachels in al die huizen in de grote stad.

Trui staart voor zich uit. 'Ik weet nog iets. Ik ruik, ik ruik wat jij niet ruikt... de geur is eehhh... vies.'
'Ik heb heus geen windje gelaten hoor', zegt Jan.
Trui kijkt Jan aan. 'Echt niet?' zegt ze . Jan schudt zijn hoofd en rukt daarbij aan de teugels. De hond van Henk schrikt en loopt wat sneller.
'Ho hond,' zegt Jan.
Maar de hond reageert niet op de stem van Jan. Het lijkt of de hond nog sneller gaat lopen.
'Ho ho hond,' roept Trui nu ook. Ze moet zich stevig vast houden aan de rand van de kar. Zo snel gaat het.
Maar de hond denkt dat hij mag rennen. Hij holt met zijn oren in zijn nek.
'Dit is niet leuk meer, Jan. De hond gaat te snel.'
Jan trekt en trekt maar het helpt niet. Dan hoort hij een raar geluid.
'Ik hoor, ik hoor wat ik niet wil horen,' roept Jan.
'Hou op met dat stomme spelletje,' huilt Trui. 'Stop die kar.'
Jan kijkt opzij: het wiel wiebelt en kraakt. 'Het wiel zit los', gilt Jan.
Jan kijkt angstig om zich heen. Trui ziet niets. Ze heeft haar handen voor haar ogen gedaan.
Ze rijden recht op de mannen af die bij het kanaal staan te wachten met de turf. Uit de groep stapt een man. Het is Henk. Hij ziet zijn eigen hond met zijn kar rennen met daarop en twee bange kinderen. Henk bedenkt zich niet. Hij gooit zijn klompen uit en rent op zijn sokken in de richting van zijn hondenkar.
'Ho Wodan. Stop!' schreeuwt hij.
De hond herkent zijn baasje en spitst zijn oren. Wodan en de twee kinderen komen nu angstig dicht in de buurt van het kanaal. De hond is in paniek maar Henk is net op tijd. Hij grijpt de hond bij de riem die hij om zijn nek heeft, rent een stukje mee en stopt Wodan met de kar en Jan en Trui vlakbij het kanaal. Op het moment dat de kar stilstaat, valt het wiel van de hondenkar.
Henk is verschrikkelijk boos. Hoe durven jullie mijn kar te pakken', roept hij. De kar is gevaarlijk, want het wiel zit los! Jullie mogen niet zomaar op de hondenkar!'
Maar dan ziet hij de bange gezichten van Jan en Trui en schudt hij zijn hoofd. Hij tilt eerst Trui, en daarna Jan van de kar.
'Wat waren jullie van plan?' vraag hij.
'We wilden naar de zee,' huilt Trui.
'En naar de stad,' zegt Jan terwijl hij verschrikt in de ogen van Henk kijkt.
Henk schudt zijn hoofd.
'Oh oh oh, wat moet ik met jullie?' mompelt hij.
'Geef ze maar met mij mee,' zegt opeens een barse stem. Het is Jans vader. Die staat ook bij het kanaal bij de andere mannen. Hij heeft alles gezien..
Ook de smid komt er bij staan, net als de andere mannen. Hij kan wielen maken en repareren. Ook wielen van een hondenkar.
'Zo Henk, ik zal eens even naar dat wiel kijken,' zegt hij. 'Maar dan heb ik wel de hulp nodig van twee sterke kinderen.' Hij knipoogt naar Henk. Die is allang blij dat het avontuur goed is afgelopen en wijst naar Jan en Trui.
'Misschien kunnen deze twee belhamels je mee helpen.'

Jan en Trui knikken. Ze begrijpen dat het niet slim van ze was om met de hondenkar te rijden.
'Het spijt me,' zeggen ze allebei tegelijk.
Henk aait ze over hun bol. 'Het is goed afgelopen. En zo heeft Wodan ook eens lekker kunnen rennen. Nou vooruit, lach weer eens?'
Jan en Trui kijken elkaar aan.
'Ik voel, ik voel wat jij niet voelt...' zegt Trui.
'Wat dan?' vraagt Jan.
'Ik voel dat het goed is afgelopen.'
Jan knikt. 'Dat voel ik ook!' lacht hij.

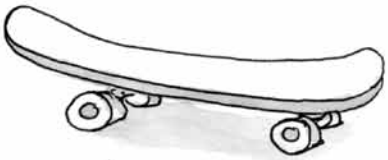

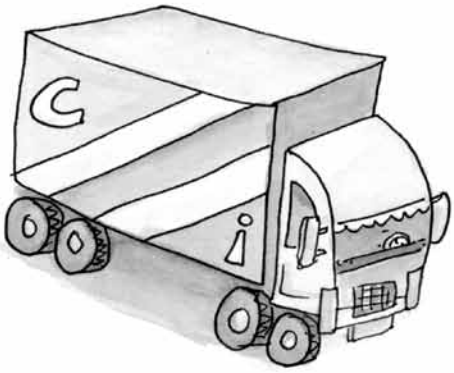

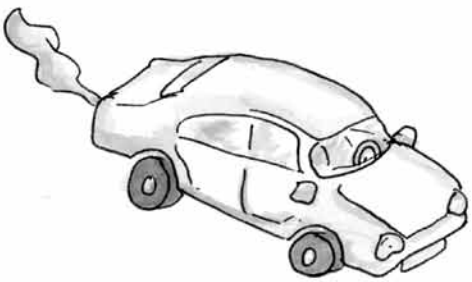

62

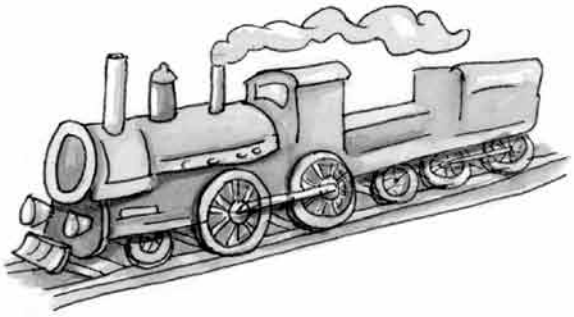

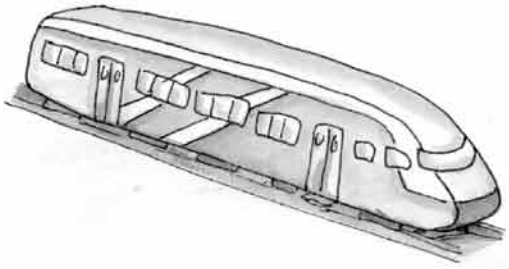

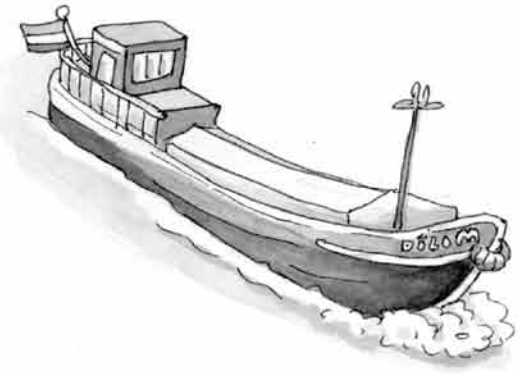

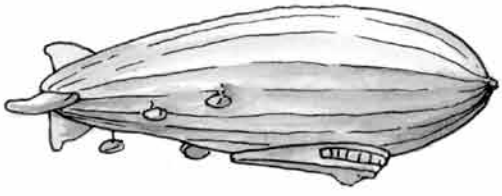

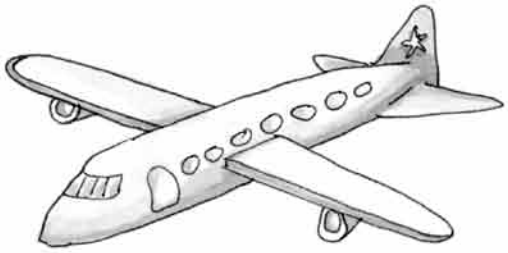

Uitleg vervoersmiddelen
(Post)koets, paard en wagen (vanaf de Romeinen)
Lange tijd waren de wegen in het veen slecht begaanbaar voor wagens en koetsen. Het was vaak nat en drassig en de houten en/of metalen karrenwielen liepen vast. Pas in 1826 is de eerste verharde weg aangelegd in Groningen. In die tijd zijn er koetsen geweest voor vervoer van post en mensen. Maar na de aanleg van het kanaal was het comfortabeler om met het snikkeveer over het water te reizen.
(meer info over koetsen http://www.hetverhaalvangroningen.nl/verhalen/gronings-oud-gerij)

Snikkeveer
De trekschuitdienst (beurtvaart) van Stadskanaal naar Groningen werd in 1835 ingesteld. De beurtveren werden onderhouden door zogenaamde snikkevaarders. Snikkediensten onderhielden regelmatige diensten voor passagiers en stukgoederen. In de 20e eeuw was de snikke vaak uitgegroeid tot een beurtveer. Men beperkte zich niet meer tot het vervoer van stukgoederen. Het schip heette een snik of snikke. De turfgravers hadden een perfecte infrastructuur achtergelaten. Elke boerderij, elk woonhuis en ieder perceel land was per schip te bereiken en dat in een tijd waar vervoer over water de belangrijkste vorm van transport was. Deze goede infrastructuur lokte ook ondernemers die bedrijven langs het kanaal gingen vestigen.

Automobiel
Het eerste verzoek aan het ministerie van Waterstaat 'tot het berijden van 's Rijks wegen met motorrijtuigen' was in februari 1898 afkomstig van de stad-Groninger bankier en effectenhandelaar Willem Allard van Dam. Hij werd – nadat hij een rijvaardigheidsproef had afgelegd – de trotse bezitter van het kenteken '1'. In de kentekenbank van Groninger Archieven staat het oudste kenteken van Stadskanaal: de heer Hogen Esch had in 1917 een auto.
(meer info: http://www.groningerarchieven.nl/bronbewerkingen/kentekens/a2354 en http://www.hetverhaalvangroningen.nl/verhalen/derk-bakker-en-de-ennam)

Hondenkar
Vanaf 1672 zijn er gegevens over honden die een kar met last trekken en worden ingezet als lastdier. Voordat er kruideniers waren, kwamen er verkopers langs de deuren. Vele beroepsgroepen maakten gebruik van de trekkracht van de hond of honden. Zoals de bakker, de groenteboer, de petroleumventer ofwel olieman, imkers, kruideniers, klompenverkopers, kleine boeren, eierenhandelaren, fourniturenverkopers, marskramers, rondtrekkende fotografen, slagers, visboeren, voddenverkopers, verhuizers. De hond werd ook wel het paard van de armen genoemd. In 1910 werd de trekhondenwet ingesteld waarin regels en voorschriften stonden voor het gebruik van de hond als lastdier. Honden werden in 1922 nog gebruikt door postbezorgers en in de eerste wereldoorlog werden honden ingezet bij het vervoer van munitie en gereedschapswagens. In Pekela staat een standbeeld van een man met een hondenkar.

(Stoom)trein
Eind 19e eeuw ontstond door de opkomst van het vervoer per rail een belangrijke concurrent voor de binnenvaart. Met de komst van benzine- en dieselmotoren nam het vervoer over de weg toe. De vrachtauto was in het begin van de 20e eeuw vooral een concurrent van het vervoer over korte afstand. (De eerste trein reed in 1905 naar Stadskanaal)

Vrachtwagen
Snikke en beurtvaartdiensten die over korte afstand diensten onderhielden legden het eerst het loodje tegen de vrachtauto. Veel beurtvaartschippers verruilden noodgedwongen het helmhout voor een stuur en werden zelf vrachtwagenchauffeur.

Fiets
In 1818 was er al een soort fiets, waarbij de vorm van de fiets meer lijkt op de huidige ligfiets. In de provincie Groningen zal de fiets niet vaak gezien zijn tot de wegen werden verhard.

Bus
Om de koets beter te laten rijden, werden er sporen aangelegd. Op deze sporen reden spoortrams die rond 1900 ook op kolen reden: stoomtrams. Ook reden er bussen in die tijd. Er waren mensen die liever met het trammetje reisden en mensen die de bus veel fijner vonden. Er waren zelfs ruzies tussen tramvervoerders en busvervoerders omdat beide de meeste reizigers wilden. Door de komst van de trein verviel het vervoer met de tram.
(http://www.hetverhaalvangroningen.nl/verhalen/onderweg-de-geschiedenis-van-reizen-en-vervoer-in-groningen/jan-scholten-een-buschauffeur-van-91-jaar)

Lesprogramma Groep 3-4
Wonen, werken en eten
1850 -1930

1. Doelstelling

- De leerling heeft inzicht in de totstandkoming van het kanaal.
- De leerling kan in eigen woorden navertellen hoe turf werd gestoken.
- De leerling heeft inzicht in het werken, wonen en eten in de tijd van 1850-1950.
- De leerling kan in eigen woorden en in eigen beeldtaal zijn leven vergelijken met dat van een kind uit de tijd van begin 1900.
- De leerling kan verschillen benoemen in het voedsel van rond 1900 en nu.
- De leerling kan energiegebruik en energiebronnen benoemen en vergelijken vanuit 1850-1950 en nu.

2. Waar werken de leerlingen aan in deze les?

De leerlingen onderzoeken het leven van twee jongens van meer dan 130 jaar geleden. Ze analyseren hun eigen leven op klusjes, eten en dagelijkse bezigheden en vergelijken deze zaken met vroeger. Uiteindelijk bedenken ze hoeveel eten en wat voor eten kinderen van hun eigen leeftijd vroeger gegeten zouden hebben. Ze maken een gerecht voor een jongen uit 1890.

3. Koppelingen

Taal
creatief schrijven (een verhaal schrijven)
Kijk in uw methode 'Oriëntatie op jezelf en de wereld' naar onderwerpen en/of thema's die aansluiten bij de lesstof van dit project: voedsel, groei van planten, verbouwen, vitamine, woonvormen, (menselijke) energie, energiebronnen.

OOJEDW
- turfsteken, kinderarbeid, wonen, (dagelijks) leven, voedsel,
- energie
- woonvormen
- schijf van vijf
- groei (van kinderen)
- groei van voedsel
- canonvenster: verzet tegen kinderarbeid

Tijdsduur
Oriëntatie 5 minuten
Door de week heen steeds 5 minuten aan het begin van de les: als leerlingen iets hebben meegenomen.
Onderzoek 70 minuten
Uitvoeren 45 minuten
Bezoek aan Streekhistorisch Centrum 90 minuten + reistijd
Evalueren 50 minuten

4. Voorbereiding

4.1 Materiaal

Video 'Jagen van schepen, paarden en kinderen' – klaarzetten voor les 1
(U vindt de video op www.cultuurclickgroningen.nl en www.erfgoedpartners.nl in het dossier KNOAL.)

Bijlage 1a-c – klaarzetten op digibord of afdrukken (afbeelding plaggenhut, turf stapelen & turfschip)
Bijlage 3 – klaarleggen praatplaat 'Turfsteken'
Bijlage 4a-h – klaarzetten op digibord en afdrukken (diverse afbeeldingen arme en rijke families)
Bijlage 5a-i – klaarzetten op digibord of afdrukken (diverse afbeeldingen bij tijdlijn vier seizoenen)
Bijlage 6 – afdrukken bestand 'Tijdlijn vier seizoenen'
Bijlage 7 – klaarleggen praatplaten 'Maaltijd bij Henk en Koos thuis'
Bijlage 8 – afdrukken 'Boodschappenlijst 1869' (voor ieder groepje één)
Bijlage 9 – klaarzetten op digibord of afdrukken (afbeelding wecken)
Bijlage 10 – klaarzetten op digibord of afdrukken (afbeelding doorsnede veen)
Bijlage 12 – afdrukken afbeelding Schijf van Vijf

4.2 Leerkracht

1. Aanschaffen: Post-its
2. Maken: Een leeg A1-vel met daarop zeven kolommen getekend, voor elke dag van de week één. Bovenaan het vel: 'Wat voor klusjes doe ik?'
3. **Bijlage 2** (verhaal 'Bal door de ruit') en **bijlage 13** (Korte geschiedenis van de Stadskanalen) doornemen
4. Meenemen naar Streekhistorisch Centrum: **bijlage 8** (Boodschappenlijstje 1869)
5. Aardappel laten uitlopen in de vensterbank
6. Klaarleggen teken- en knutselgerei voor het knutselen van een maaltijd voor Koos (zie 'Uitvoeren')
7. Klaarleggen op de thematafel:

- Turf
- Een afdruk van **bijlage 12** (Schijf van Vijf)
- Een pot met geweckte groenten (deze zijn evt. te leen bij het SHC), fruit of worst of een afdruk van **bijlage 9** (foto weckpotten)
- Verschillende voedingsmiddelen, zie hieronder.

In onderstaand schema staan verschillende voedingsmiddelen die meer dan 100 jaar geleden in de streek werden gegeten. Selecteer uit deze lijst een aantal items van het droge voedsel (en bewaar deze voor ieder jaar dat u met het project werkt) en een aantal items van het verse voedsel.

droog voedsel:

- ❑ witte bonen
- ❑ bruine bonen
- ❑ pronkbonen
- ❑ spliterwten
- ❑ suiker
- ❑ meel
- ❑ zout
- ❑ gist
- ❑ kruidnagel
- ❑ pijpkaneel
- ❑ nootmuskaat
- ❑ laurierblad
- ❑ rozijnen
- ❑ pruimen
- ❑ stroop

vers voedsel:

- ❑ aardappels
- ❑ snijbonen
- ❑ koolraap
- ❑ slabonen
- ❑ winterwortel
- ❑ knolselderij
- ❑ boerenkool
- ❑ witte kool
- ❑ uien
- ❑ eieren
- ❑ citroen
- ❑ appels
- ❑ peren
- ❑ kruisbessen
- ❑ boter
- ❑ melk
- ❑ spek
- ❑ worst
- ❑ roggebrood

4.3. Voorwaarden

Een week voorafgaand aan het project houden de leerlingen bij wat zij voor taken doen in het gezin. U kunt de leerlingen ook foto's laten maken van hun taken als u met de leerlingen van groep 3 nog in het eerste deel van het schooljaar zit.

5. Criteria opdrachten

De leerling

- kan in eigen woorden zijn eigen eetgewoonten vergelijken met dat van een kind vanuit 1850-1930.
- kan vertellen over het werk in de woonomgeving van meer dan 100 jaar geleden.
- kan verschillen benoemen tussen zijn eigen leven en dat van een kind van (meer dan) 100 jaar geleden.

Kijk voor competenties op het gebied van kunstzinnige oriëntatie op http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/leerlijn/leerlijnen/.

6. Overzicht bijlagen groep 3-4

video	'Jagen van schepen, paarden en kinderen'
bijlage 1a-c	Foto's plaggenhut, turf stapelen en turfschip
bijlage 2	Verhaal 'Bal door de ruit'
bijlage 3	Praatplaat 'Turfsteken'
bijlage 4a-h	Foto's arme en rijke families
bijlage 5a-i	Foto's vier seizoenen
bijlage 6	Tijdlijn vier seizoenen
bijlage 7	Praatplaten 'Maaltijd bij Henk en Koos thuis'
bijlage 8	Boodschappenlijst 1869
bijlage 9	Foto wecken
bijlage 10	Foto doorsnede veen
bijlage 11	Liedjes over water
bijlage 12	Afbeelding 'Schijf van Vijf'
bijlage 13	Korte geschiedenis van de Stadskanalen

Inhoud les Groep 3-4

1. Oriëntatie

Een week voorafgaand aan het project vraagt u aan de leerlingen of zij willen bijhouden welke klusjes zij per dag doen. Op de wand hangt een A1-vel papier met daarop de weekindeling van maandag tot en met zondag. De leerlingen krijgen post-it blaadjes mee naar huis waar ze hun naam op schrijven en per dag wat hun taken zijn in het gezin (één post-it per dag). De post-its kunnen ze op de juiste dag op het A1-vel in de klas plakken.

Na een week start u het project met het vertonen van de video: 'Jagen van schepen, paarden en kinderen' (Zie **video** 'Jagen van schepen paarden en kinderen').
Zet de leerlingen in groepjes. Ze werken samen aan het onderzoek.

2. Onderzoek

Na de vertoning van het fragment stelt u de vraag aan de groepjes: 'Wat gebeurt hier?'.
De leerlingen overleggen met elkaar wat zij hebben gezien en wat zij denken dat het betekent. U maakt een inventarisatie van het antwoord van ieder groepje zonder zelf iets toe te voegen of af te keuren.
Toon de foto van de plaggenhut op het digibord (**bijlage 1a**). Stel de vraag: 'Wat zie je hier?'
Ook hier geven de leerlingen weer een groepsantwoord op. U inventariseert weer de antwoorden.
U laat **bijlage 1b** en **1c** zien op het digibord: de vrouwen die turf stapelen en de familie op het turfschip. U stelt de laatste vraag: 'Wat zie je hier?' Weer maakt u een inventarisatie.

2.1 Opdracht 1

Nu bedenken de leerlingen in groepjes wat het videofragment met de drie foto's te maken heeft. Daarna bedenken en schrijven ze met de groep een verhaal rond de foto's en het fragment 'Jagen van schepen, paarden en kinderen'.
U laat de foto's open staan op het digibord.

Hierna lezen de groepjes hun eigen verhaal aan elkaar voor. Alle verhalen zijn goed.

Lees **bijlage 2** (Verhaal 'Bal door de ruit') voor.
U stelt de volgende vragen aan de leerlingen:

- Wat doet Henk voor klusjes in het verhaal? Doet Henk vaker taken in huis? Waarom denk je dat?
- Wat doet Koos voor klusjes thuis? Gaat Koos naar school? Hoe weet je dat?
- Kijk nog eens naar de drie foto's op het digibord. Horen deze foto's bij Henk of bij Koos? Waarom denk je dat?

2.2 Opdracht 2

U staat bij het A1-vel met het weekoverzicht. U pakt een willekeurig post-it papiertje van het weekoverzicht en leest het voor. U vraagt aan de leerlingen om de verschillen te benoemen tussen een dag uit het leven van Koos en een dag uit het leven van het kind van nu. Benoem ook het verschil tussen taken die je doet om je ouders te behagen en als je 'iets' van je ouders gedaan wilt krijgen (taak Henk) en werk dat je altijd gewoon doet omdat het erbij hoort.
Filosoferen: waarom is het van belang om taken te hebben binnen een gezin? Wat leer je ervan en wat is het nadeel als je nooit iets doet?

Vergelijk de eigen verhalen van de groepjes met het verhaal van Henk en Koos.
Wat zijn overeenkomsten?

2.3 Opdracht 3

Open op het digibord **bijlage 10**
U vertelt aan de leerlingen dat de aarde in Oost-Groningen uit veengrond bestond. Onder de bovenste laag waar planten en gras op groeien, de bonklaag, lag het veen dat ontstaan is uit oude plantenresten en water. Gedroogde turf is goede brandstof. Daarom werd turf eeuwen lang gebruikt als warmte- en energiebron.
U legt vervolgens de praatplaat 'Turfsteken' (**bijlage 3**) klaar en opent hem op het digibord.
U verdeelt de set foto's van families (**bijlage 4**) over de groepjes. De leerlingen bespreken de foto's en bedenken samen waar op de praatplaat de foto's horen. Waar zie je wat? Ze vertellen aan elkaar wat ze zien en denken te zien.

2.4 Opdracht 4

De volgende opdracht is een **groepsopdracht**. U kunt de opdracht in een kringgesprek uitvoeren**.** Gebruik de set foto's uit **bijlage 5** en een print van **bijlage 6** (Tijdlijn vier seizoenen).
De leerlingen leggen de pagina's met de tekstjes over de seizoenen chronologisch neer. Eén leerling leest steeds een tekstje voor en de groepjes bepalen welke foto van **bijlage 5** er bij deze voorgelezen tekst past.
U kunt één set afdrukken en de groepen op verschillende momenten de opdracht laten uitvoeren of per groep een setje foto's en teksten afdrukken.

2.5 Bezoek aan het Streekhistorisch Centrum

De leerlingen bezoeken het winkeltje van het Streekhistorisch Centrum. Zij doen boodschappen in het winkeltje, bekijken het turfsteken, wegen de waren en maken zelf een veenhut. Geef ieder groepje het boodschappenlijstje uit **bijlage 8**.
In het Streekhistorisch Centrum krijgt u het receptenboekje Povvert Pankouk Pierewaai.

3. Uitvoeren

3.1 Maaltijd voor Henk en Koos

Leg de twee praatplaten 'Maaltijd bij Henk en Koos thuis' (**bijlage 7**) klaar.

De leerlingen bedenken een maaltijd uit het kookboekje Povvert Pankouk Pierewaai voor Koos met het voedsel van de thematafel en het boodschappenlijstje. Ook gebruiken de leerlingen de schijf van vijf (**bijlage 12**).
Hoeveel eten heeft Koos nodig? Wat zal hij lekker vinden? Wat uit het menu van de leerlingen van vandaag zal hij erbij willen eten?
De leerlingen verbeelden zich wat Koos allemaal kan en moet eten: ze verbeelden een maaltijd. Daarna maken zij in een groepje een maaltijd voor Koos. U levert daarvoor materiaal aan zoals tekengerei, maar ook klei, lege potjes, borden en lijm.

3.2 Extra – Toneelstuk

Materiaal

- Praatplaten Turfsteken (**bijlage 3**) en Maaltijd bij Koos en Henk thuis (**bijlage 7**)
- Foto's **bijlage 4 en 5**
- Eventueel: verkleedkleren van school, of door de leerlingen mee te nemen van huis. Geef in het laatste geval de leerlingen een briefje mee naar huis met het verzoek om verkleedkleren mee te nemen. Dit kan pas als de leerling weet welke rol hij gaat spelen.
- Eventueel: materialen om attributen te maken

Voorbereiding
Eventueel verkleedkleren verzamelen en/of attributen knutselen.

Tijdsduur
-Bedenken en oefenen van de toneelstukjes (1 uur)
-Eventueel het maken van attributen (afhankelijk van de hoeveelheid en grootte van de attributen)

- Uitvoeren van de drie toneelstukjes: een half uur à drie kwartier.

Lesuitvoering
Als u schat dat de leerlingen een groot deel van het verhaal uit de introductie niet meer paraat hebben dan kunt u kort de praatplaten nog even klassikaal toelichten. Doe dit door vragen te stellen, zodat de leerlingen zelf moeten bedenken waar de praatplaten en het verhaal ook alweer over gingen.
Verdeel vervolgens de klas in drie groepen en geef elke groep een van de drie praatplaten.
Laat de leerlingen bedenken wat voor een toneelstukje ze kunnen spelen.
Eventueel kunt u ze helpen door een aantal rollen te noemen die ze kunnen spelen.

Voorbeelden van rollen bij de praatplaten:

- Arbeiders die het kanaal aan het graven zijn
- Turfstekers die het veen aan het afsteken zijn
- Een rijke veenbaas die de turfstekers komt controleren
- Een gezin in een plaggenhut dat een maaltijd kookt op een vuurtje
- Een moeder, vader en de kinderen: vader is turfsteker of vervener
- Kinderen die in de bedstee slapen
- Het dienstmeisje

Als de leerlingen een toneelstukje bedacht hebben, gaan ze het oefenen. Het is immers de bedoeling dat ze later op de dag, of op de volgende dag, hun toneelstukjes voor elkaar opvoeren.
Laat de drie groepen hun toneelstuk voor elkaar (of ook voor andere klassen) opvoeren. Zo spelen ze samen 'het leven langs het kanaal'.

Criteria

- De leerlingen hebben in hun spel het leven van meer dan 100 jaar geleden weergegeven.
- De leerlingen laten door spel zien hoe de families werkten, aten en met elkaar aan tafel zaten.

3.3 Extra – Liedjes over water

Materiaal
In **bijlage 11** vindt u verschillende liedjes over water.
De meeste Nederlandse liedjes vindt u op www.kinderliedjes.overtuin.net. Als u daar kiest voor de optie 'met muziek' komen de noten erbij te staan. Op www.liedjesland.com hoort u de muziek bij de liedjes.

Lesuitvoering
Leg de link met het kanaal door aan de leerlingen te vragen: wat stroomt er door het kanaal?
Vraag de leerlingen of ze liedjes kennen over water en zing die met hen.

4. Evalueren

Met het groepje vanuit de eerste opdracht bedenken de leerlingen hoe het zou zijn als zij het leven van Koos of Henk zouden hebben. Hoe zou dan je dag eruit zien? Wat zou je de hele dag doen? Wat zou je leuk vinden om te doen? Op wat voor manier zou je dag een fijne dag zijn?
De leerlingen nemen elkaar op met een camera terwijl ze vertellen over een dag uit het leven van Koos en Henk en wat zij daar dan bij voorstellen.

Zie www.cultuurclickgroningen.nl, dossier KNOAL.

Bijlage 1a – Plaggenhut

Bijlage 1b – Turf stapelen

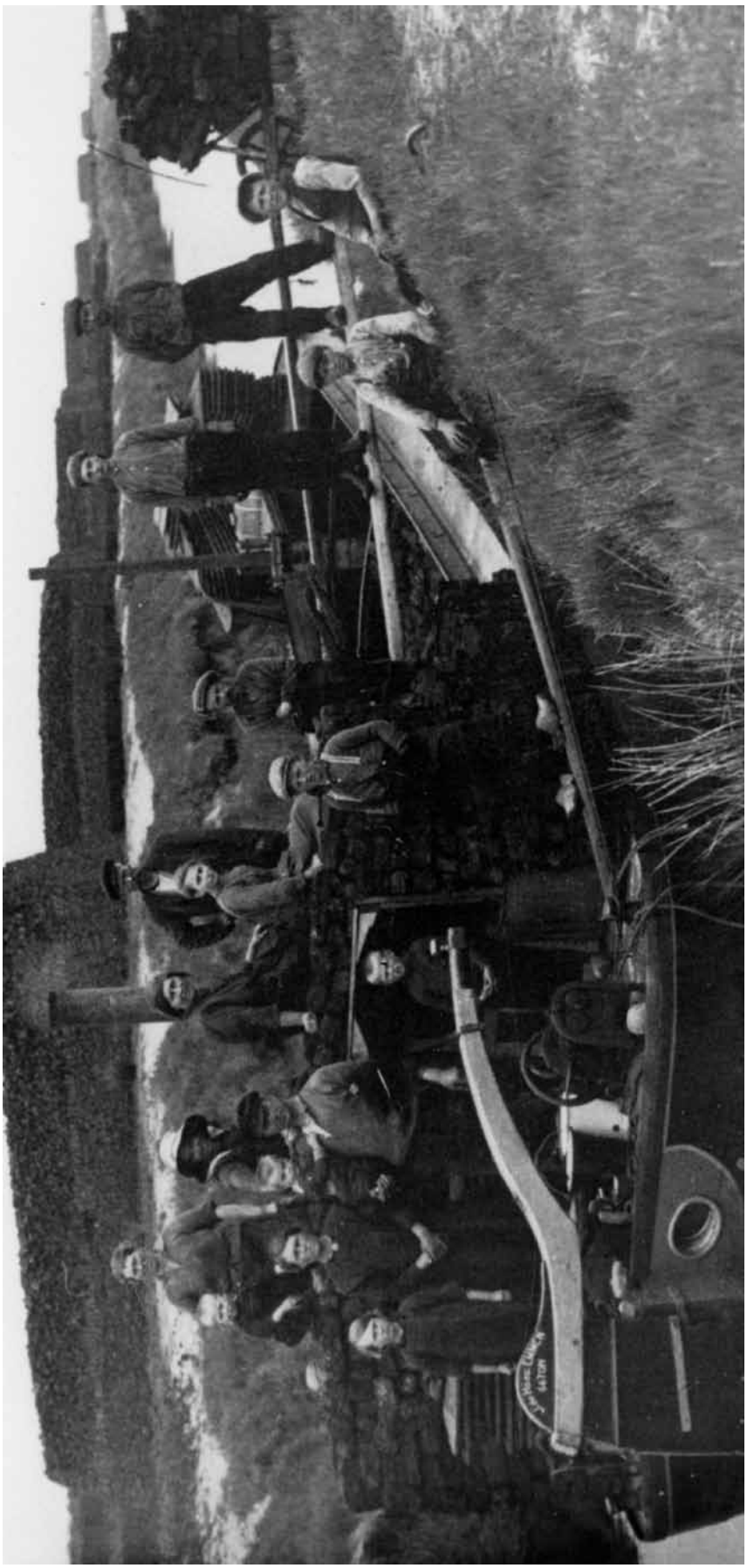

Bijlage 1c – Turfschip

Bal door de ruit

'Stel je eens voor Henk. Over een tijdje is het kanaal hier uitgegraven tot aan het Stadskanaal. Dan kunnen we vanaf hier helemaal naar Groningen varen.'
'Wie zegt dat?' vraagt Henk.
'Mijn vader.'
'Die is niet goed snik.'
Koos kijkt dromerig naar de plek waar zijn vader aan het werk is. De vader van Koos graaft mee aan het kanaal.
'Ik heb geen zin meer in bonen plukken. Dit is stom werk.' moppert Henk.
'Alsjeblieft,' fluistert Koos. 'Help me nog even'. Hij wil graag bonen plukken om mee te nemen naar huis. Bonen zijn lekkerder dan aardappels.
Henk haalt zijn schouders op. 'Ik hoef die stomme bonen helemaal niet.'
Henk krijgt heel vaak bonen te eten, maar voor Koos is het een traktatie.
Koos en Henk wonen vlak bij elkaar. Henk woont in het hele grote huis wat verderop. Henks vader, vervener De Vries, is heel rijk, zeggen de mensen uit de buurt. Koos' vader niet. Samen met zijn ouders, drie broertjes en twee zussen woont Koos in een plaggenhut aan de rand van het veen. Koos' vader steekt turf en graaft ook kanalen. De schepen met turf varen over het Stadskanaal naar de grote stad Groningen. Koos is daar nog nooit geweest.

'Ik durf niet naar huis,' fluistert Henk dan opeens.
'Echt niet? Hoezo? Heb je weer wat uitgespookt?'
Henk schudt zijn hoofd. 'Ik heb een bal door een raam geschopt.'

'Je hebt het glas kapot geschoten met de bal!?' roept Koos verschrikt. 'Echt waar?'
Henk knikt. 'Ik schopte zo hard dat het glas stuk is gegaan. En nu durf ik niet naar huis, want ik denk dat ik straf krijg.'
'Dat weet ik wel zeker,' zegt Koos. 'Heel en heel en heel erg zeker.'
Henk zucht diep. 'Ik dacht dat ik het wel zou vergeten als ik met jou bonen ging plukken in onze moestuin. Maar nu denk ik er weer aan.'
Koos denkt diep na.
'Weet je wat ik doe als ik iets heb gedaan wat niet mag?'
Henk staart naar de grond. 'Jij doet nooit iets wat niet mag.'
'Heus wel. Laatst ben ik achter mijn vader aangelopen toen hij naar zijn werk ging. Ik wilde hem helpen omdat hij vaak zo moe thuis komt. Maar hij zag me en werd heel boos. Er mogen geen kinderen bij het graven zijn. Te gevaarlijk voor ukkies, zei mijn vader. Hij heeft me naar huis gebracht en daardoor kreeg hij minder loon. Ik kreeg 's avonds geen aardappels, alleen maar een bordje koude pap. Nu moet ik extra schepen jagen om het loon van vader aan te vullen.'

'Is je vader thuis?' vraagt Koos.
Henk schudt zijn hoofd. 'Die is in Groningen. Hij is gisteren heel vroeg vertrokken met de koets. Straks komt hij weer thuis.'
Henk zucht nog dieper. 'Mijn vader zegt dat ik ook een keer mee mag als hij met het snikkeveer naar Groningen gaat. Maar als ik hem vertel van de gebroken ruit…
Het lijkt me zo mooi om met een boot door het Stadskanaal te varen… Dat mag nu vast helemaal niet meer.'
Henk huilt stilletjes.
Opeens gaat Koos rechtop zitten. 'Ik weet wat je moet doen,' fluistert hij.
Henk houdt op met huilen.

'Je krijgt sowieso straf. Ik zou als ik jou was zelf een straf bedenken en daar al vast mee beginnen.'
'Jij bent gek.' Henk stoot zijn vriend aan. 'Wat voor straf denk je dat ik krijgt?'
Koos haalt zijn schouders op. 'Zonder eten naar bed. Karweitjes doen samen met de meid. Het kippenhok schoonmaken. De moestuin schoffelen.'
Koos springt op en trekt zijn vriend omhoog. 'We beginnen meteen! Dat is beter. Dan is je vader nog wel boos maar dan ziet hij dat je weet dat je straf hebt verdiend.'
Henk twijfelt. 'Maar ik heb geen zin om het kippenhok schoon te maken.'
'Precies,' zei Koos. 'Daarom is dat ook een straf. En juist daarom is het goed dat je het doet. Het moet straks toch van je vader.'
Henk knikt. 'Ik snap wat je bedoelt.'

Koos moet nu naar huis. Voor Henk is het kippenhok schoonmaken een straf, maar voor hem hoort werken er gewoon bij. Iedere dag stapelt hij turf samen met zijn moeder in het veen of werkt hij bij het huis. Lente en zomer betekent werken: turf stapelen, turf sjouwen en turf vervoeren naar het zetveld.
Henk rent naar zijn eigen grote huis. Op de oprijlaan komt hij de meid tegen met een wasmand onder haar arm geklemd.
'Ho ho, wat een haast. Waar gaat dat naar toe? Je ziet er niet uit zeg. Niet zo naar binnen rennen hoor! Ik heb net de boel schoongemaakt. En ook geen brood uit de keuken halen. Dat is nog warm. En je blijft uit de woonkamer!'
'Ik ga het kippenhok schoonmaken,' zegt Henk.
De mond van de meid valt open van verbazing.
'Grapje zeker?' vraagt ze.
'Nee,' zegt Henk. 'Ik heb straf. Nou ja, ik heb nog geen straf maar ik krijg straf. Omdat ik de ruit stuk heb gemaakt. En daarom begin ik alvast aan de straf, voordat ik hem krijg.'
De meid kijkt alsof ze denkt dat ze voor de gek wordt gehouden, maar ze ziet aan zijn gezicht dat hij heel serieus is.
Henk mest het hok helemaal uit. Hij vindt drie eieren die hij, als hij klaar is, naar de keuken brengt waar de meid brood aan het snijden is.
'Is mijn vader al thuis?' vraagt Henk.
De meid knikt. 'Hij zit in de studeerkamer.'
'Heeft hij al gegeten?'
'Nee, ik maak net wat voor hem klaar.'
'Ik breng het eten wel,' zegt Henk.
Niet veel later staat Henk voor zijn vader. Hij vertelt over de ruit, over het plan van Koos en over het kippenhok. Daarna kijk hij zijn vader aan.
'Fijn dat je zo eerlijk bent, Henk. Heel fijn. Ik denk dat dit precies de straf is die ik zou hebben bedacht als ik er achter was gekomen. Ben je voortaan voorzichtig met de bal, jongen?'
Henk knikt.
'Ga maar dan. Oh nee, wacht even. Wat denk je ervan om volgende maand een keer samen met het snikkeveer naar Groningen te gaan? En dan nemen we Koos ook mee.'
Henk springt een gat in de lucht.
'Dat is een mooi idee papa. Ik ga het meteen aan Koos vertellen!'

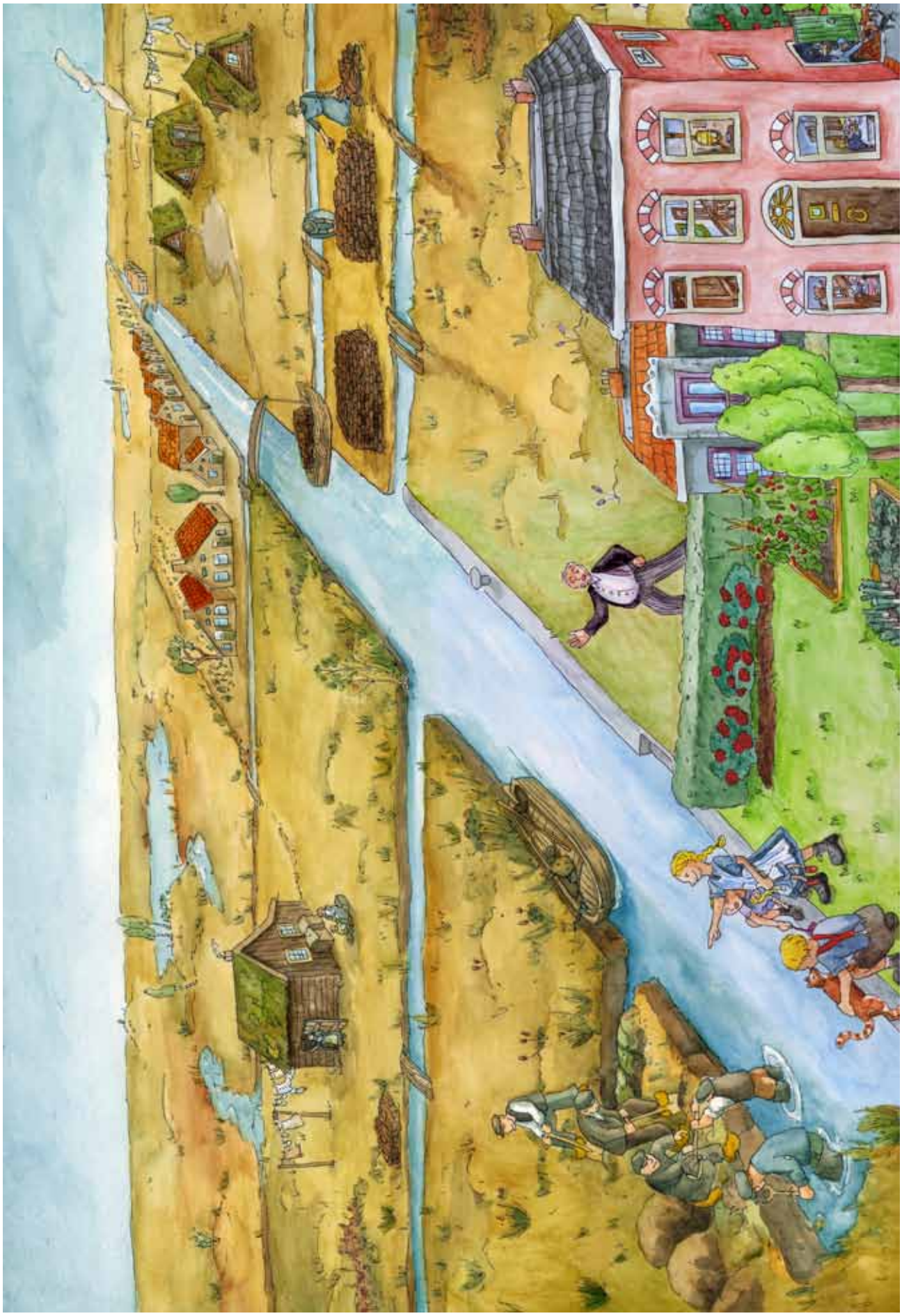

Bijlage 3 – praatplaat turfsteken

Bijlage 4a – Inrichting Plaggenhut

Bijlage 4b – Plaggenhut met bedstee

Bijlage 4c – Turfstekersfamilie

Bijlage 4d – Huisslachten

Bijlage 4e – Interieur

Bijlage 4f – Gegoede burgerij

Bijlage 4g – Gegoede burgerij

Bijlage 4h – Gegoede burgerij

Bijlage 5a – Vervenen

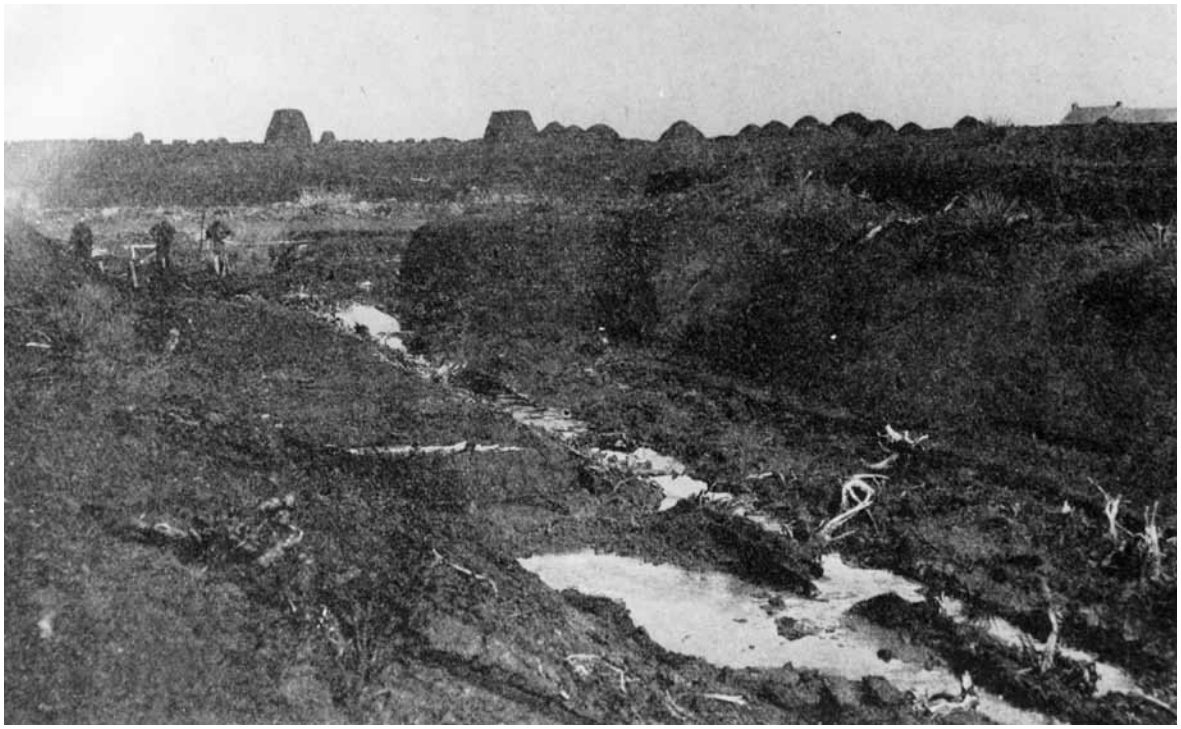

Bijlage 5b – Kanaal graven

Bijlage 5c – Kanaalgravers rond 1900

Bijlage 5d – Turfstapelen

Bijlage 5e – Familie op schip

Bijlage 5f – Scheepjagende kinderen

Bijlage 5g – Turfschip

Bijlage 5h – Plaggenhut

Bijlage 5i – Schaap en bedstee

Voorjaar

Door het graven van greppels loopt het water uit de veengronden. Het land droogt en de turf wordt eruit geschept. De kachel brandt op turf. Op de kachel kookt moeder het eten. De opa van Henk is de vervener: de baas. Op de foto staat hij vooraan en heeft hij een zakhorloge met een ketting in zijn vest.

Voorjaar

Onder de veenlaag ligt de zandgrond. In de zandgrond wordt een kanaal gegraven. De mannen bouwen dammen om het water tegen te houden. Dan graven ze het kanaal. Het zand uit het kanaal wordt gebruikt voor de weg langs het kanaal. Alle kanalen komen uit op het grote kanaal: het Stadskanaal. Zo graven de mannen door tot al het veen is afgegraven. Op de foto zijn de gravers net koffie drinken.

Voorjaar – Zomer

De stad Groningen betaalt alle werkers in het veen. In het voorjaar trekken veel gezinnen naar plekken waar turf wordt gestoken. De hele lente en zomer wordt er hard gewerkt. Hier zie je de werkers. De vader van Koos staat er ook bij. Hij zegt dat het Stadskanaal de belangrijkste vaarweg van Noord-Nederland wordt. Als je goed kijkt, zie je de hond Blekkie bij de vader van Koos staan.

Zomer

Door het warme weer droogt de turf goed. De moeder van Koos stapelt de turf. Tante Grada kan het heel netjes. Het broertje van Koos, Jelte, staat naast haar.

Herfst

De turf wordt opgeladen op het schip. Iedereen werkt mee. Vandaag is een bijzondere dag. Er wordt een foto gemaakt. Dat gebeurt nooit. Daarom staan alle werkers op het schip. Koos staat bij het roer. Daarna vaart het schip over het Stadskanaal naar Groningen met alleen de schipper en twee sjouwers.

Herfst

Deze herfst moeten de familie van Koos zuinig zijn. Het kost teveel om een paard met scheepsjager te betalen. Straks moet Koos het schip jagen. Hij trekt samen met zijn zus het schip door het water naar Winschoten.

Winter

De turf wordt uitgeladen op de kade van Groningen. Vandaar dat het als brandstof wordt verkocht door heel het land. Iedereen wordt warm als de turf goed brandt in de kachel.

Winter

De moeder, zus en twee kleine broertjes van Koos wachten thuis op hem. Ze eten ‘attjenat’. Koos is er gek op. Dat is weer iets anders dan aardappelen.

Winter

De hele familie gaat allemaal tegelijk na het eten naar bed. Het is koud. Gelukkig hebben ze een schaap dat dichtbij de bedstee slaapt. Zo kan haar adem de kinderen warm houden.

Vader (48 jaar), moeder (46 jaar), dochters (20, 17, 14, 7 jaar)
en twee zoons (10 en 5 jaar).

Het gezin woonde in de venen aan het Oranjekanaal bij Schoonoord.

Dit was het boodschappenlijstje voor de hele week:

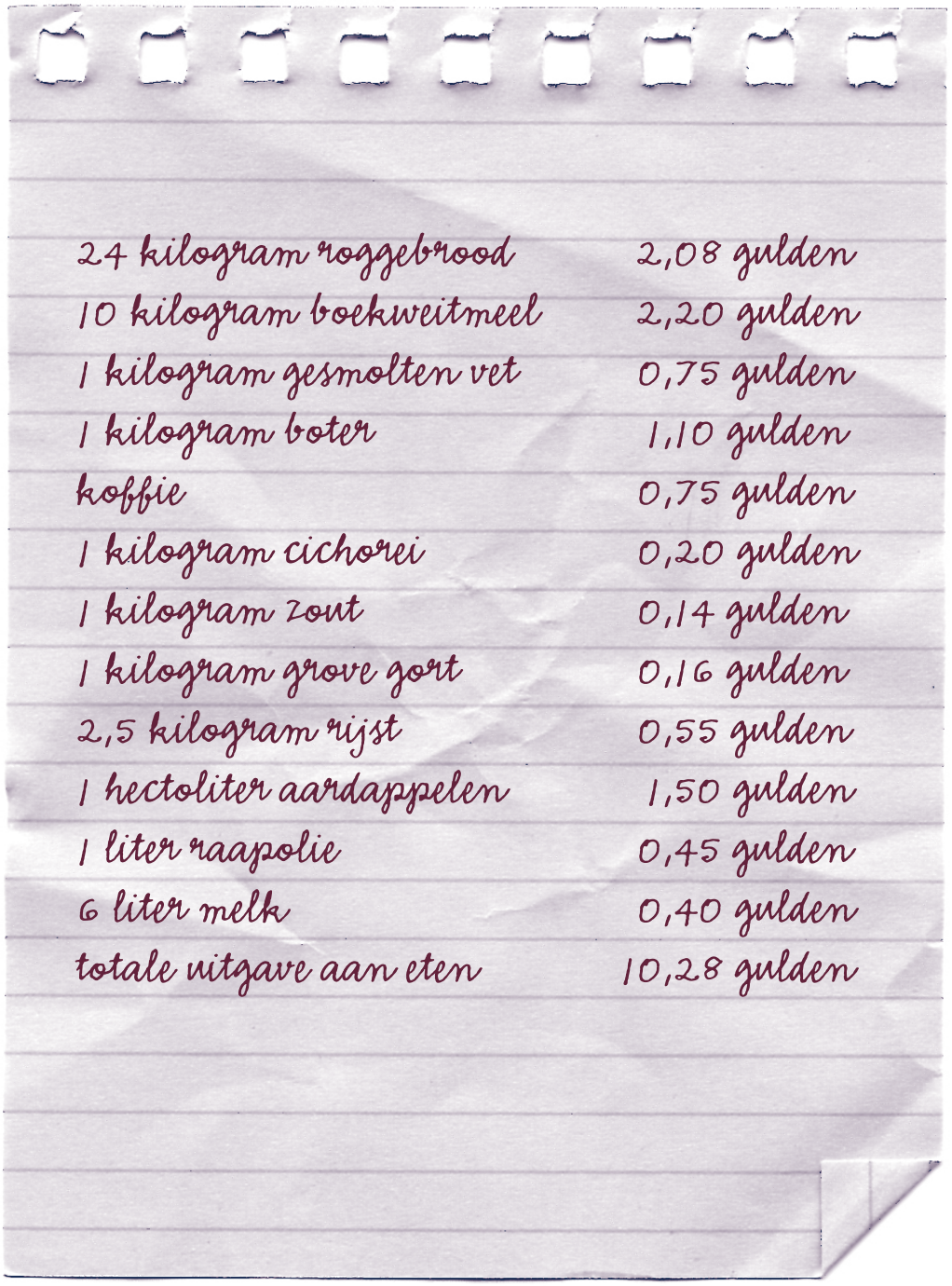

24 kilogram roggebrood	2,08 gulden
10 kilogram boekweitmeel	2,20 gulden
1 kilogram gesmolten vet	0,75 gulden
1 kilogram boter	1,10 gulden
koffie	0,75 gulden
1 kilogram cichorei	0,20 gulden
1 kilogram zout	0,14 gulden
1 kilogram grove gort	0,16 gulden
2,5 kilogram rijst	0,55 gulden
1 hectoliter aardappelen	1,50 gulden
1 liter raapolie	0,45 gulden
6 liter melk	0,40 gulden
totale uitgave aan eten	10,28 gulden

AARDAPPELEN

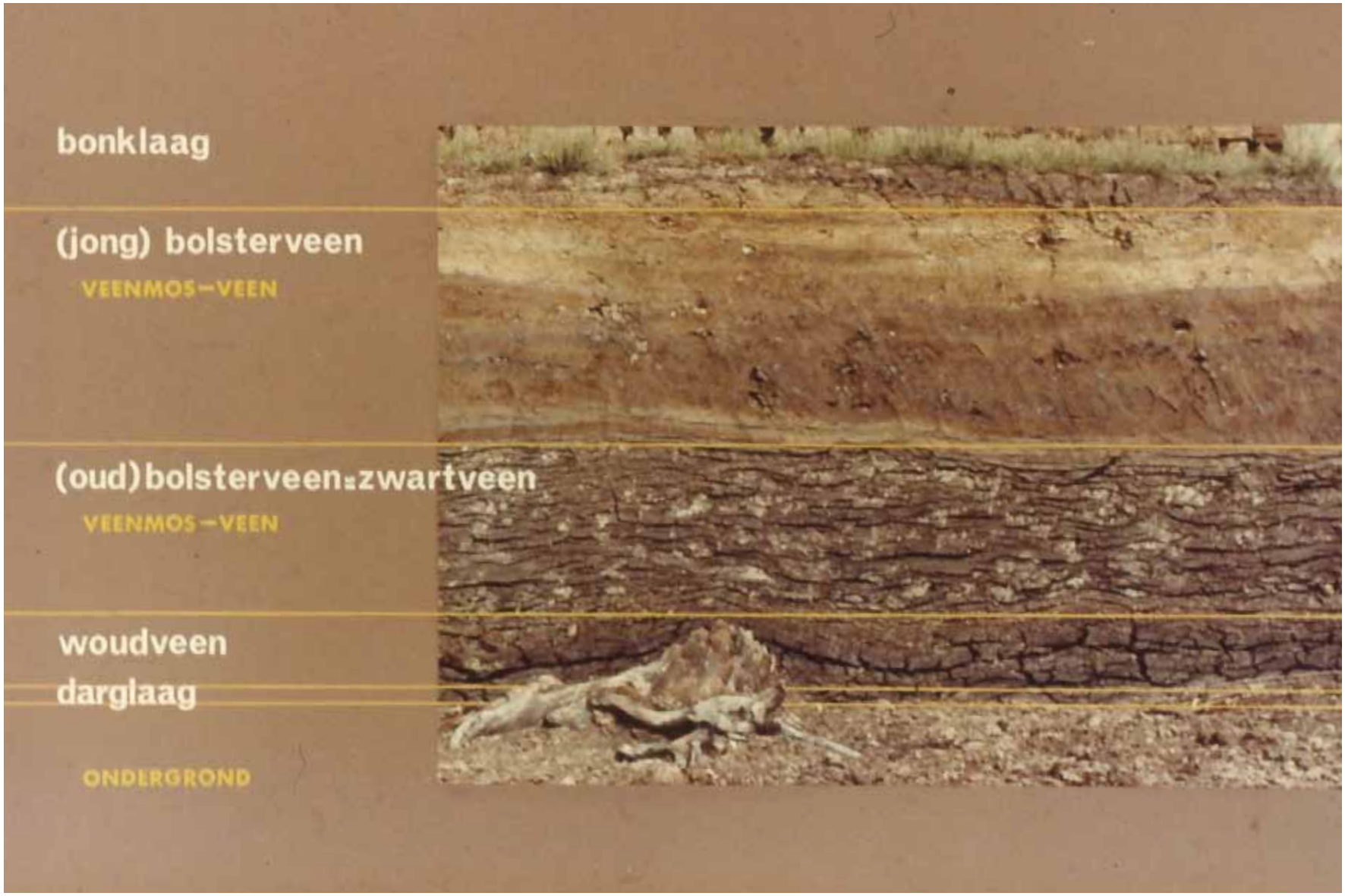
bonklaag
(jong) bolsterveen
VEENMOS–VEEN
(oud) bolsterveen-zwartveen
VEENMOS–VEEN
woudveen
darglaag
ONDERGROND

Liedjes over water
De meeste Nederlandse liedjes vindt u op www.kinderliedjes.overtuin.net.
Als u daar kiest voor de optie 'met muziek' komen de noten erbij te staan.
Op www.liedjesland.com hoort u de muziek bij de liedjes.

Beertje Pippeloentje gaat naar Engeland (Annie M.G. Schmidt)
Kleine beertje pippeloentje
Geeft z'n mammabeer een zoentje
Geeft z'n pappabeer een hand,
want hij gaat naar Engeland.

Pippeloentje heeft een jekker
En een koffer met een wekker
En een grote zak met brood:
Hij gaat varen op de boot.

En de Westenwind gaat waaien
En de and're beren zwaaien
En ze roepen met z'n allen:
Zal je niet in het water vallen?
En niet op de reling staan?
En geen and're beertjes slaan?
En niet schoppen met je schoentje?
Goeie reis dan, Pippeloentje.

Alle eendjes zwemmen in het water
Alle eendjes zwemmen in het water,
falderalderiere, falderalderare,
alle eendjes zwemmen in het water,
fal, fal, falderalderalderaldera.

Schuitje varen, theetje drinken
Schuitje varen, theetje drinken,
varen wij naar de Overtoom,
drinken wij zoete melk met room,
zoete melk met brokken,
kindje [...eventueel vervangen door een naam] mag niet jokken!

Er zaten zeven kikkertjes
Er zaten zeven kikkertjes
al in een boerensloot.
De sloot die was bevroren,
de kikkertjes half dood.
Ze kwekten niet, ze kwakten niet
van honger en verdriet,
er zaten zeven kikkertjes
al in een boerensloot.

Tien kleine visjes
Tien kleine visjes
Die zwommen naar de zee
Moeder zei:
Maar ik ga niet mee
Ik blijf lekker in die oude boeren sloot
Want in de zee zwemmen haaien
En die bijten je
blub, blub, blub, blub, blub
blub, blub, blub, blub, blub
blub, blub, blub, blub, blub

Negen kleine visjes
Die zwommen naar de zee
Moeder zei:
Maar ik ga niet mee
Ik blijf lekker in die oude boeren sloot
Want in de zee zwemmen haaien
En die bijten je
blub, blub, blub, blub, blub
blub, blub, blub, blub, blub
blub, blub, blub, blub, blub

[... hetzelfde met acht, zeven, zes, vijf, vier, drie, twee kleine visjes...]

Eén klein visje
Die zwom naar de zee
Moeder zei:
Maar ik ga niet mee
Ik blijf lekker in die oude boeren sloot
Want in de zee zwemmen haaien
En die bijten je dood!

Twee emmertjes water halen
Twee emmertjes pompen
De meisjes op de klompen
De jongens op hun houten been
Rij maar door mijn poortje heen
Van je ras ras ras
Rijdt de koning door de plas
Van je voort voort voort
Rijdt de koning door de poort
Van je erk erk erk
Rijdt de koning naar de kerk
Van je één....twee....drie

Berend Botje ging uit varen
Berend Botje ging uit varen
Met zijn scheepje naar Zuidlaren
De weg was recht, de weg was krom
Nooit kwam Berend Botje weerom
Een twee drie vier vijf zes zeven
Waar is Berend Botje gebleven?
Hij is niet hier, hij is niet daar
Hij is naar Amerika
Amerika, Amerika
Driemaal in de rondte van je hopsasa!

Visje, visje
Visje, visje in het water,
visje visje in de kom.
Visje, visje kan niet praten,
visje, visje keer je 's om.

What shall we do with the drunken sailor
What shall we do with the drunken sailor, (3×)
Early in the morning?

Put him in the longboat 'til he's sober, (3×)
Early in the morning.

That's what we'll do with a drunken sailor, (3×)
Early in the morning.

Daar was laatst een meisje loos
Daar was laatst een meisje loos,
die wou gaan varen, die wou gaan varen,
daar was laatst een meisje loos,
die wou gaan varen als lichtmatroos.

Zij moest klimmen in de mast,
maken de zeilen, maken de zeilen,
zij moest klimmen in de mast,
maken de zeilen met touwtjes vast.

Maar door storm en tegenweer,
sloegen de zeilen, sloegen de zeilen,
maar door storm en tegenweer,
sloegen de zeilen van boven neer.

Zij moest komen in de kajuit,
kreeg een pak ransel, kreeg een pak ransel,
zij moest komen in de kajuit,
kreeg een pak ransel en toen kwam het uit.

Och kap'teintje, sla me niet,
ik ben uw liefje, ik ben uw liefje,
och kap'teintje, sla me niet,
ik ben uw liefje zoals gij ziet.

Row, row, row your boat
Row, row, row your boat,
Gently down the stream.
Merrily, merrily, merrily, merrily,
Life is but a dream.

Al die willen te kaap'ren varen
Al die willen te kaap'ren varen
Moeten mannen met baarden zijn
Jan, Pier, Tjoris en Corneel
Die hebben baarden, die hebben baarden
Jan, Pier, Tjoris en Corneel
Die hebben baarden, zij varen mee

Al die ranzige tweebak lusten
Moeten mannen met baarden zijn
Jan, Pier, Tjoris en Corneel
Die hebben baarden, die hebben baarden
Jan, Pier, Tjoris en Corneel
Die hebben baarden, zij varen mee

Al die deftige pijpkens smoren
Moeten mannen met baarden zijn
Jan, Pier, Tjoris en Corneel
Die hebben baarden, die hebben baarden
Jan, Pier, Tjoris en Corneel
Die hebben baarden, zij varen mee

Al die met ons de walrus killen
Moeten mannen met baarden zijn
Jan, Pier, Tjoris en Corneel
Die hebben baarden, die hebben baarden
Jan, Pier, Tjoris en Corneel
Die hebben baarden, zij varen

EET GEZOND!
1. Gevarieerd
2. Niet te veel
3. Minder verzadigd vet
4. Veel groente, fruit en brood
5. Veilig
SCHIJF VAN VIJF®
Voedingscentrum - eerlijk over eten ©
www.voedingscentrum.nl
TOFU NATUREL
Halvarine

Korte geschiedenis van de Stadskanalen

Wat het eerste opvalt op kaarten van de Veenkoloniën, is de kaarsrechte verdeling van het landschap. De ontginning van het gebied verliep dan ook volgens een systematisch proces. Alle belangrijke vaarwegen liepen bovendien naar de stad Groningen. De grootsten, het Winschoterdiep en het Stadskanaal, waren door de Stad zelf aangelegd. In de Veenkoloniën had de Stad het voor het zeggen. De investeringen in deze waterwegen, bruggen en sluizen werden dubbel en dwars terug verdiend: een kwart van de opbrengst van alle verhandelde turf (de zgn. vierde turf) moest aan de stad afgedragen worden en ook alle brug- en sluisgelden waren voor de stad.

Tot ver in de 18e eeuw was het gebied waar nu Stadskanaal ligt, een onbegaanbaar moeras, het Bourtangemoor. Door de groei van mossen en rottende plantenresten ontstond gedurende duizenden jaren een dikke veenlaag. Aan de randen van dit gebied lagen hoger gelegen zandruggen en dorpen, maar in het moeras begaf men zich niet. Vanaf ca. 1600 kwam daar verandering in met de ontginning van de Pekela's, Hoogezand-Sappemeer en Veendam-Wildervank. Dit zijn de oude Veenkoloniën. Stadskanaal en Musselkanaal liggen in de Nieuwe Veenkoloniën. De Stad Groningen besloot in 1765 ook dit zuidelijker gelegen gebied te gaan ontginnen en startte met het graven van het Stadskanaal vanaf Bareveld. In 1856 had men het 34 km. verderop gelegen Ter Apel bereikt. Het Stadskanaal sloot aan op de al bestaande vaarwegen in de Oude Veenkoloniën en werd één van de belangrijkste vaarwegen in Noord-Nederland.

De jongste Groninger veenkolonie is Vledderveen. Veel van de foto's die het verveningsproces weergeven, zijn daar omstreeks 1900 gemaakt.
Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werd ook Zuidoost-Drenthe ontgonnen.

Het seizoen waarin de veenarbeid plaatsvond, liep van maart tot juni. Aan het begin van de lente trokken complete gezinnen het veen in. Deze arbeiders kwamen van heinde en verre. Ze bouwden er eenvoudige hutten of 'keten' van plaggen en soms wat planken. Er werden leerlingen geboren, het eten moest worden bereid en de kleren versteld, maar zowel mannen als vrouwen werkten mee in het veen. Als het seizoen voorbij was, trok men verder, naar het veen dat nog aan snee moest komen. Anderen bleven op de uitgeveende plaats en pachtten er een boerderij.

Het ontwateren van het veengebied: het graven van een kanaal
De veenkoloniale kanalen dienden voor de ontwatering van het nog onontgonnen hoogveen en vormden bovendien een waterweg voor de afvoer van de turf.

Zo werd een kanaal gegraven:
Men groef eerst greppels (raaien of gruppen) in de lengte-as van het geplande kanaal. Loodrecht daarop werden vervolgens zgn. dwarsgruppen gegraven die geregeld werden uitgediept. Zo kon het grondwater uit de veenlaag sijpelen en werd de bovenlaag droger.

Als het omliggende veen voldoende ontwaterd was, werd het over een brede strook (de zgn. splitting) geheel afgegraven tot op de vaste zandondergrond. Vervolgens werd het kanaal in het zand uitgegraven.
Het vrijgekomen zand werd aan weerszijden van het kanaal gedeponeerd en diende als ondergrond voor de eerste wegen langs het kanaal. Later werden er ook nog zijkanalen gegraven. Hier noemt men deze zijkanalen 'monden'; in de omliggende veengebieden meestal 'wijken'.
Het graven van de kanalen was handwerk en gebeurde met houten scheppen.

Het afgraven van het veen
Na ontwatering van het hoogveen kon het eigenlijke turfsteken beginnen. Met behulp van een stikker en een opschot worden de turven verticaal afgestoken. Gestoken turven werden met een slagkar vervoerd naar het zetveld waar ze om te drogen werden opgestapeld door vrouwen en leerlingen.

Alle turf uit de Onstwedder en Oostermoerse venen werd verhandeld via de stad Groningen. Het laden van de turf startte in het najaar, en was nauwkeurig werk. In het ruim kon worden volstaan met het gelijkmatig verspreiden van de turven. Bovendeks moesten ze echter nauwkeurig in verband worden gelegd, zodat de lading niet ging schuiven. Dit noemt men loegen en stoegen. Ook dit was meestal het werk van vrouwen en leerlingen.

Lesprogramma Groep 5-6
Het kanaal werkt!
1870 tot nu

1. Doelstelling

- De leerling kan in eigen woorden uitleggen hoe het mogelijk was dat er zoveel industrie langs het kanaal kwam vanaf 1880.
- De leerling kan overeenkomsten in werkgelegenheid aangeven tussen eind 19e eeuw en nu.

2. Waar werken de leerlingen aan in deze les?

Leerlingen onderzoeken hoe het Stadskanaal werd gebruikt als vervoersader in de streek. Ze onderzoeken de bedrijvigheid rond het kanaal en wat voor werk de mensen in de vorige eeuw deden. De leerlingen werken met historische en nieuwe kaarten en lezen eenvoudige schema's en bronnen. Ze bedenken een nieuwe manier om te reizen over het kanaal.

3. Koppelingen

Taal
- interview en samenvatten

OOJEDW
- eenvoudig kaartlezen, historisch kaartlezen
- canonvenster: de eerste spoorlijn, verzet tegen kinderarbeid

Techniek
- energiebronnen
- stoom
- verbranding

Zoek in uw eigen methode 'Oriëntatie op jezelf en de wereld' naar overeenkomstige thema's en onderwerpen (kaartlezen, topografie, vervoer, kanalen en sluizen, arbeid, geschiedenis) en zet deze om tot opdrachten binnen dit project.

Tijdsduur

Oriëntatie	30 minuten
Onderzoek	85 minuten
Uitvoeren	50 minuten
Evalueren	20 minuten

4. Voorbereiding

4.1 Materiaal

Bijlage 1 – afdrukken 'Topografische kaart Stadskanaal 2007'
Bijlage 3 – afdrukken 'Kaart reistijden 1817' (voor ieder groepje één)
Bijlage 4 – afdrukken 'Tabel reistijden 1817' (voor ieder groepje één)
Bijlage 5 – afdrukken werkblad reistijden (voor elke leerling één)
Bijlage 7 – afdrukken 'Legenda historische kaart' (voor ieder groepje één)
Bijlage 8 – klaarzetten op het digibord en afdrukken ('Historische kaart') (voor ieder groepje één)
Bijlage 9a-b – afdrukken en losknippen 'Beroepenkaartjes' (voor ieder groepje een set)
Bijlage 10 – afdrukken en losknippen 'Tekstjes beroepen' (voor ieder groepje een set)
Bijlage 11a-n – afdrukken historische foto's beroepen (voor ieder groepje een set)

4.2 Leerkracht

1. Fotocamera klaarleggen voor voorbereidingsopdracht voorafgaand aan het project (leerlingen kunnen ook zelf een foto maken en thuis afdrukken).
2. Hang **bijlage 1** (Topografische kaart Stadskanaal 2007) op aan de wand in de klas. Leg een vel met ronde gekleurde plakkertjes en een bolletje wol of touw erbij in de buurt. (Als u de kaart meerdere jaren gaat gebruiken, is het handig om deze te lamineren.)
3. Maak op een A3 vel papier een reistijdenoverzicht met de volgende vier onderdelen in kolommen: naam leerling/ reistijd ouder(s)/ bestemming/ vervoermiddel
4. Bekijk www.entoen.nu De eerste spoorlijn
5. **Bijlage 12** (Verhaal 'De trein') en **bijlage 13** (Korte geschiedenis van Oost-Groningen vanaf 1870) doornemen
6. Klaarleggen teken- en knutselgerei voor het knutselen van een watervoertuig

5. Criteria opdrachten

De leerling

- kan uitleggen hoe je veengronden, bebouwing van huizen, industrie kunt herkennen op een historische kaart en een huidige kaart.
- kan uitleggen hoe het kwam dat het Stadskanaal zoveel industrie aantrok en waardoor het werk weer verdween.
- kan uitleggen waarom turf juist in Oost-Groningen werd gestoken en niet ergens anders.
- kan vertellen hoe het kwam dat mensen vroeger veel langer over een reis deden.
- kan in een beeldend werk verbeelden hoe het Stadskanaal weer ingezet kan worden of weer gebruikt kan worden door andere (nieuwe) vervoermiddelen of voor de vrijetijdssector.

Kijk voor competenties op het gebied van kunstzinnige oriëntatie op http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/leerlijn/leerlijnen/.

6. Overzicht bijlagen groep 5-6

bijlage 1	Topografische kaart Stadskanaal 2007
bijlage 2	Grondgebruik 1900
bijlage 3	Kaart reistijden 1817
bijlage 4	Tabel reistijden 1817
bijlage 5	Werkblad reistijden
bijlage 6	Kaart economie en verkeer 1870 – 1914
bijlage 7	Legenda historische kaart
bijlage 8	Historische kaart
bijlage 9	Beroepenkaartjes
bijlage 10	Tekstjes beroepen
bijlage 11a-n	Historische foto's beroepen
bijlage 12	Verhaal 'De trein'
bijlage 13	Korte geschiedenis van Oost-Groningen vanaf 1870
bijlage 14	Praktische informatie tbv. bezoek aan klooster Ter Apel
bijlage 15	Voorbeeld oriëntatie-opdracht

Inhoud les Groep 5-6

1. Oriëntatie

U vertelt dat de leerlingen op zoek gaan naar werk bij en vervoer over het Stadskanaal. Daarvoor doen zij thuis een onderzoek. Waar reizen de ouders uit de groep dagelijks naar toe en hoe reizen zij?
In de klas hangt de topografische kaart van Stadskanaal uit 2007 (**bijlage 1**). De leerlingen krijgen als huiswerk mee dat zij hun huis fotograferen. Deze foto nemen zij mee naar school*.

1.1 Opdracht 1

Bij de aanvang van de les hangen leerlingen de foto van zijn/haar huis naast de topografische kaart (**bijlage 1**). Onder de foto schrijft de leerling zijn naam en adres. De leerlingen plakken op de topografische kaart een plakkertje op de plek waar zij wonen. Vanaf het plakkertje spannen zij een touwtje naar de foto van hun huis. Het touwtje loopt dus van het plakkertje op de topografische kaart naar de foto van hun huis naast de topografische kaart (zie **bijlage 15** voor een voorbeeld).

1.2 Opdracht 2

De leerling trekt een touwtje van hun huis op de kaart naar de plek waar de dagelijkse bezigheid van vader of moeder zich bevindt (zie **bijlage 15** voor een voorbeeld).
Als het werk buiten de kaart valt, dan loopt het touwtje naar een punt boven of onder de kaart (in de richting van de bestemming).
Daarbij schrijven de leerlingen in het reistijdenschema dat u heeft gemaakt hun gegevens op.

U opent op het digibord **bijlage 2**, Grondgebruik 1900. U bekijkt de grondstoffenkaart en bevraagt de leerlingen wat zij zien aan grondstoffen in Nederland en in Groningen.
U legt uit dat in 1900 heel veel mensen werkten in het veen. Dat daar turf werd gestoken en dat deze turf over het Stadskanaal naar Groningen werd vervoerd.

U verwijst naar het reistijdenoverzicht van de leerlingen en benoemt de langste afstand. Hoe lang denken de leerlingen dat deze reis vroeger met een turfschip van Stadskanaal naar Groningen duurde? U schrijft wat suggesties van tijden op het bord. U zegt dat u hier later op terug komt.

U vertelt de leerlingen dat pas na de komst van de stoomtrein (1906) en de auto en de verharding van de wegen mensen veel sneller konden reizen en dus ook de grondstoffen sneller konden vervoeren. Daardoor gingen mensen ook verder van huis werken. Hoe lang duurde zo'n reis dan?

---

* *Leerlingen vragen, zodra zij dit niet weten, thuis in welke plaats of waar hun vader en/of moeder werken en hoe ver het rijden is naar het werk.*

U verdeelt de leerlingen in groepen van 3. Ieder groepje krijgt:

- Kaart reistijden 1817 (**bijlage 3**)
- Tabel reistijden 1817 (**bijlage 4**)
- Werkblad reistijden (**bijlage 5**)

U bespreekt de reistijden met de leerlingen. Laat de leerlingen de vragen op het werkblad beantwoorden.

U opent **bijlage 6** (Kaart economie en verkeer 1870 – 1914) op het digibord.
U vertelt: door de turf kwam er heel veel werk langs het kanaal rond 1870. Fabrieken stookten op turf en met die energie konden producten gemaakt worden.
Vraag de leerlingen of zij op de kaart kunnen zien wat voor producten er langs het kanaal gemaakt werden (werken met metaal glas, aardappelmeel, karton).
Vertel de leerlingen dat in Ter Apel een klooster staat. Dat klooster verbouwde grondstoffen voor de coöperatieve aardappelmeelfabrieken aan het Stadskanaal.
Vraag de leerlingen: Wat werd er bij het klooster van Ter Apel verbouwd? Kijk op de kaart Economie en verkeer 1870 – 1914.
(Rond 1900 kreeg elk dorp bijna zijn eigen coöperatieve aardappelmeelfabriek)

2. Onderzoek 1

De leerlingen onderzoeken wat voor werk er rond het Stadskanaal werd gedaan.
Deel uit:

- Legenda historische kaart (**bijlage 7**) en de Historische kaart (**bijlage 8**)
- Beroepenkaartjes (**bijlage 9**) – ieder groepje een set

2.1 Opdracht

Stap 1

Klassikaal

U laat de historische kaart op het digibord zien. U vertelt dat deze kaart uit 1900 komt: toen zag de omgeving van Stadskanaal er heel anders uit. Waar zien de leerlingen:

- Het Stadskanaal
- Wegen
- Huizen
- Spoor/tramrails

Geef de groepjes zoekopdrachten zoals: Waar is het moeras?, Waar zie je veenontginning?
Wat valt ze verder nog op aan deze kaart?

Groepsopdracht

Bekijk de topografische kaart uit 2007 en vergelijk deze met de historische kaart. Schrijf de antwoorden op de volgende vragen op.

1. Vergelijk de topografische kaart uit 2007 (waarop jouw huis is gemarkeerd met een plakkertje) met de historische kaart. Stond jouw huis er ook al in 1900?
2. Wat was er op de plek van jouw huis in 1900?

3. Waar woonden de meeste mensen in 1900? Wat valt je op?
4. Wat kun je nog meer lezen en zien op deze kaart?
5. Staat die informatie ook op een moderne (Google)kaart geschreven?
6. Wat zijn de verschillen tussen de twee kaarten? Wat zijn de overeenkomsten?

Stap 2

De leerlingen bekijken de beroepenkaartjes. Ze schrijven op wat ze denken dat de beroepen zijn die zijn afgebeeld op de kaartjes.

Deel uit:

- Historische foto's beroepen (**bijlage 11a-n**) – ieder groepje een set
- Tekstkaartjes beroepen (**bijlage 10**) – ieder groepje een set

Stap 3

U geeft de leerlingen de foto's en de tekstkaartjes. Ze maken combinaties: welke foto en welk tekstje hoort bij welk beroep?

- Wat is het beroep en wat wordt er gemaakt en/of gedaan?
- Hebben deze beroepen en plekken iets te maken met het Stadskanaal en de turf?
- Kijk op de historische kaart: Kun je de plek aanwijzen waar deze mensen werkten? Stel dat al deze mensen in Mussel zouden wonen. Wie van deze mensen moest dan het langst reizen naar zijn of haar werk?

Vat het onderzoek samen met de groepen.
Al het werk dat er was rond het Stadskanaal had te maken met de turf en het Stadskanaal. (Bijna) Iedereen woonde dicht bij het kanaal en dus dichtbij het werk. Is dat nu nog zo? Wie van de ouders heeft werk dat te maken heeft met het kanaal of met turf?

3. Onderzoek 2

Laat de leerlingen nog eens kijken naar de teksten die bij de beroepen horen. Vraag of zij de arbeiders in drie groepen willen verdelen.

Werk rond turf:	turfsteker + sjouwer + landmeter
Werk door turf en ligging aan het kanaal:	fabrieksmedewerker + aardappelboer + baas scheepswerf + brugwachter + sluiswinkelier + schipper + stoker+ glasblazer
Werk door groei bevolking:	burgemeester + metselaar + machinist + huishoudelijke hulp + winkelier (bakker, slager, cafébaas)

Laat als samenvatting opnieuw **bijlage 6** (Kaart economie en verkeer 1870 – 1914) en de huidige kaart van Groningen zien. Duidelijk op de 'Kaart economie en verkeer' is wat het werk in Oost Groningen was en waarom dit werk juist in dit gebied plaatsvond. Op de kaart 'Landschap en grondverbruik' is duidelijk te zien dat er veengronden en akkers waren. De akkers zijn gekomen na het afgraven van het veen.

4. Uitvoeren

Lees **bijlage 12**, verhaal 'De trein' voor.
Vraag de leerlingen:

- Waar is de vader van Harma bang voor?
- Wat is het verschil tussen de manier van denken van vader Sjoerd en buurman Visser?
- Hoe komt het dat Harma dagdroomt over de trein?
- De mensen waren bang voor de trein, dus eigenlijk bang voor vernieuwing. Voor welke vernieuwing zijn sommige mensen nu bang?
- Op welke vernieuwing verheug jij je?

Vat samen
Door het afgraven van het veenlandschap was er veel werk rond het Stadskanaal. De turf werd over het kanaal vervoerd naar Groningen. De veengronden raakten uitgeput en door de komst van de stoommachine kon men sneller producten vervoeren. Er kwamen nieuwe energiebronnen en daardoor verdween de industrie aan het Stadskanaal. (Zie voor meer achtergrondinformatie **bijlage 13**, 'Korte geschiedenis van Oost-Groningen vanaf 1870')

5. Onderzoek 3

Bezoek STAR
Bij de museumspoorlijn STAR in Stadskanaal is de geschiedenis van de spoorlijn die langs de grens tussen Groningen en Drenthe loopt te zien. Deze 26 kilometer lange route is de langste museumspoorlijn van Nederland. Welke stations waren er? En hoe werkt een stoomlocomotief?

Doelstelling
De leerlingen leren en ontdekken van alles over de geschiedenis van de spoorlijn en stoommachines en welke belangrijke rol deze hebben gespeeld in de geschiedenis.

Programma
Tijdens het bezoek aan de STAR gaan de leerlingen verschillende opdrachten uitvoeren om hun machinistendiploma te behalen. Ze doorlopen bij elke opdracht een nieuwe functie en beginnen als poetsjongen en worden uiteindelijk machinist. In groepjes maken ze opdrachten, van alles komt aan bod zoals geluiden raden of samenwerken om een opdracht te voltooien. En natuurlijk komen ze oog in oog te staan met een reusachtige locomotief!

Voorbereiding op school:

- Het maken van groepjes met maximaal 5 leerlingen.
- Bij elk groepje is een ouder aanwezig als begeleider tijdens het bezoek.

Museumspoorlijn STAR
Stationsstraat 3
9503 AD Stadskanaal

info@stadskanaalrail.nl
Naar STAR op Google MapsTel: + 31 (0) 599-651890

Bezoek klooster Ter Apel
Koppel de beroepen van de beroepenkaartjes aan het bezoek.

Klooster Ter Apel Anno 1465 (Domus Novae Lucis/Huis van het Nieuwe Licht) is het enige nog overgebleven plattelandsklooster van Noordwest Europa. Het ligt in de landstreek Westerwolde op een beboste zandrug in het uiterste Zuidoosten van de Provincie Groningen.

Doelstelling
De leerlingen ontdekken en ervaren het toenmalige kloosterleven van de Orde van het Heilig Kruis, kortweg kruisheren.

Programma
Binnen de oude Kloostermuren voeren de leerlingen, in groepen èn gekleed in habijt, een aantal activiteiten uit (op basis van beschikbaarheid en weersafhankelijk), variërend van wichelroede lopen tot het bouwen van een gewelf, van kalligraferen tot het aankleden van leerkracht in speciale kloosterkleding en het werken in de kruidentuin.
Ook onderzoeken de leerlingen de authentiek gewelfde Kruisgang en Kloosterkerk met oude bouwsporen van metselwerkzaamheden in de Kloostermoppen.

Voorbereiding op school

- Verdeel de leerlingen over 2 groepen van maximaal vijftien kinderen. Bij meer dan 30 leerlingen worden er 3 groepen gevormd.
- De groepjes dienen gevormd te zijn bij aankomst.
- Zorg voor twee volwassen begeleiders per groepje leerlingen. De begeleiders worden ingezet bij de activiteiten.
- Spreek met de leerlingen af dat ze gedurende het bezoek bij de begeleider blijven.
- Lever een deelnemerslijst aan bij de receptie bij binnenkomst (in geval van calamiteiten).

Bij reservering ontvangt u een omschrijving van de activiteiten en de 'Kloosterhuisregels'.
Zie ook **bijlage 14**.

5.1 Opdracht 3

Het Stadskanaal is altijd gebruikt voor vervoer en reizen. Bedenk een nieuwe manier van reizen voor de toekomst over het kanaal. Welk beroep hoort bij dit voertuig?

De leerlingen kunnen met materiaal een voertuig ontwerpen (3D) of een voertuig tekenen. U levert daarvoor materiaal aan zoals tekengerei, maar ook klei, lege potjes, dozen, borden en lijm.
Maar ze kunnen ook een verhaal schrijven (hoe te reizen over water) en daarbij geheel hun fantasie gebruiken.
Denk aan:

- Nieuwe manieren van reizen over water
- Nieuwe vervoermiddelen over water
- Kanaal inzetten als watersportgebied of vrijetijdsbesteding
- Stoom en treinen

Wanneer u vaardigheden, competenties en kennis vanuit kunstzinnige oriëntatie wilt inzetten, kijk dan op http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/leerlijn/leerlijnen.

6. Evalueren

Iedere leerling heeft een nieuwe manier van vervoer/reizen over het kanaal met daarbij een bijpassend een beroep bedacht. De verschillende energiebronnen worden naast elkaar gezet en benoemd. Binnen de werken kunnen nog meer selecties gemaakt worden:

- het meest lijkend op een vaartuig van nu,
- het minst lijkend op een vaartuig van nu,
- een vervoermiddel voor producten,
- een vervoermiddel voor mensen,
- een vrijetijdsbesteding.

Benoem met de leerlingen wat het belang van het kanaal is voor de mensen die erbij wonen. Wordt het kanaal belangrijker als het weer (meer) gebruikt wordt?

Bijlage 1 – topografische kaart stadskanaal 2007

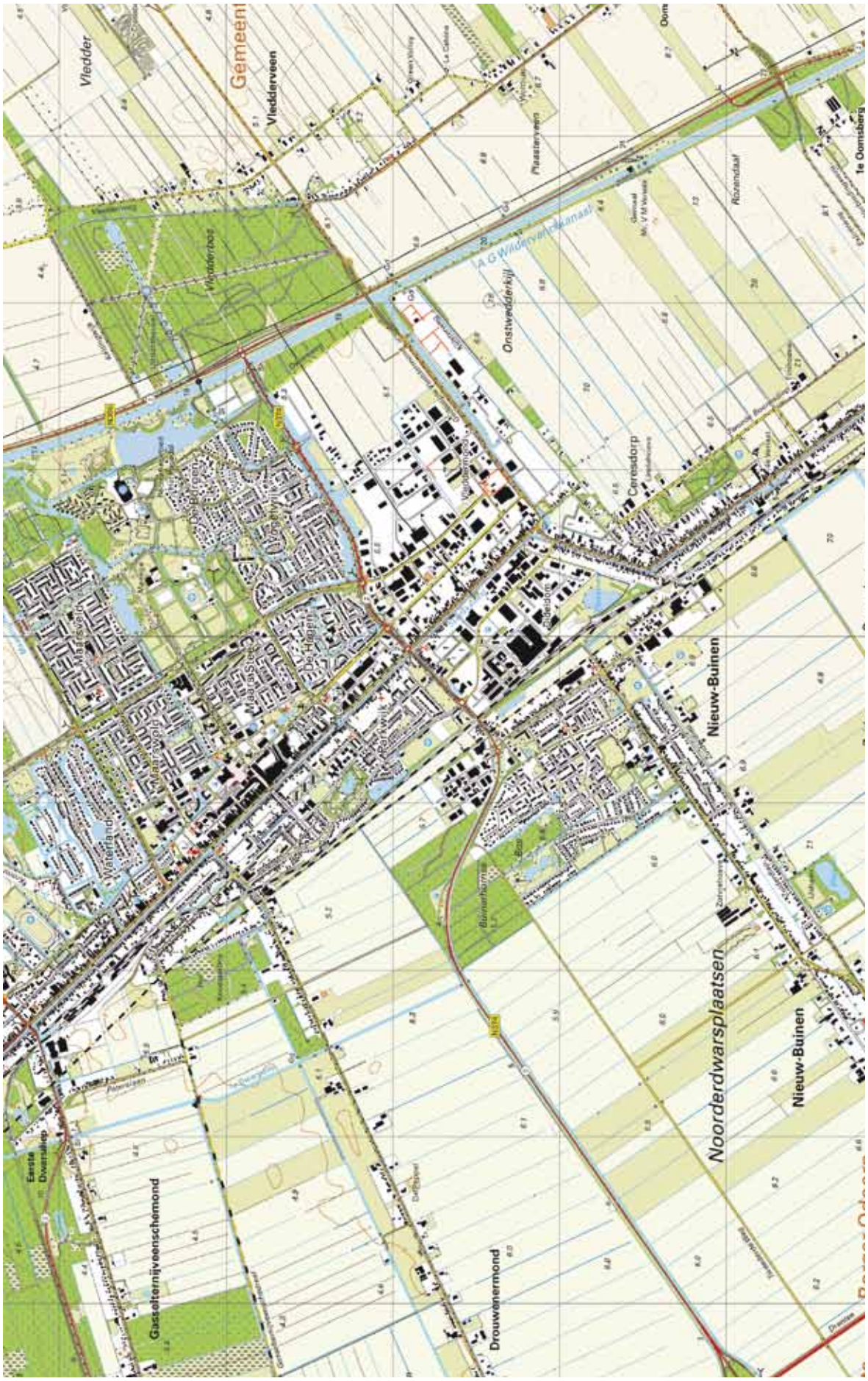

Bijlage 2 – grondgebruik 1900

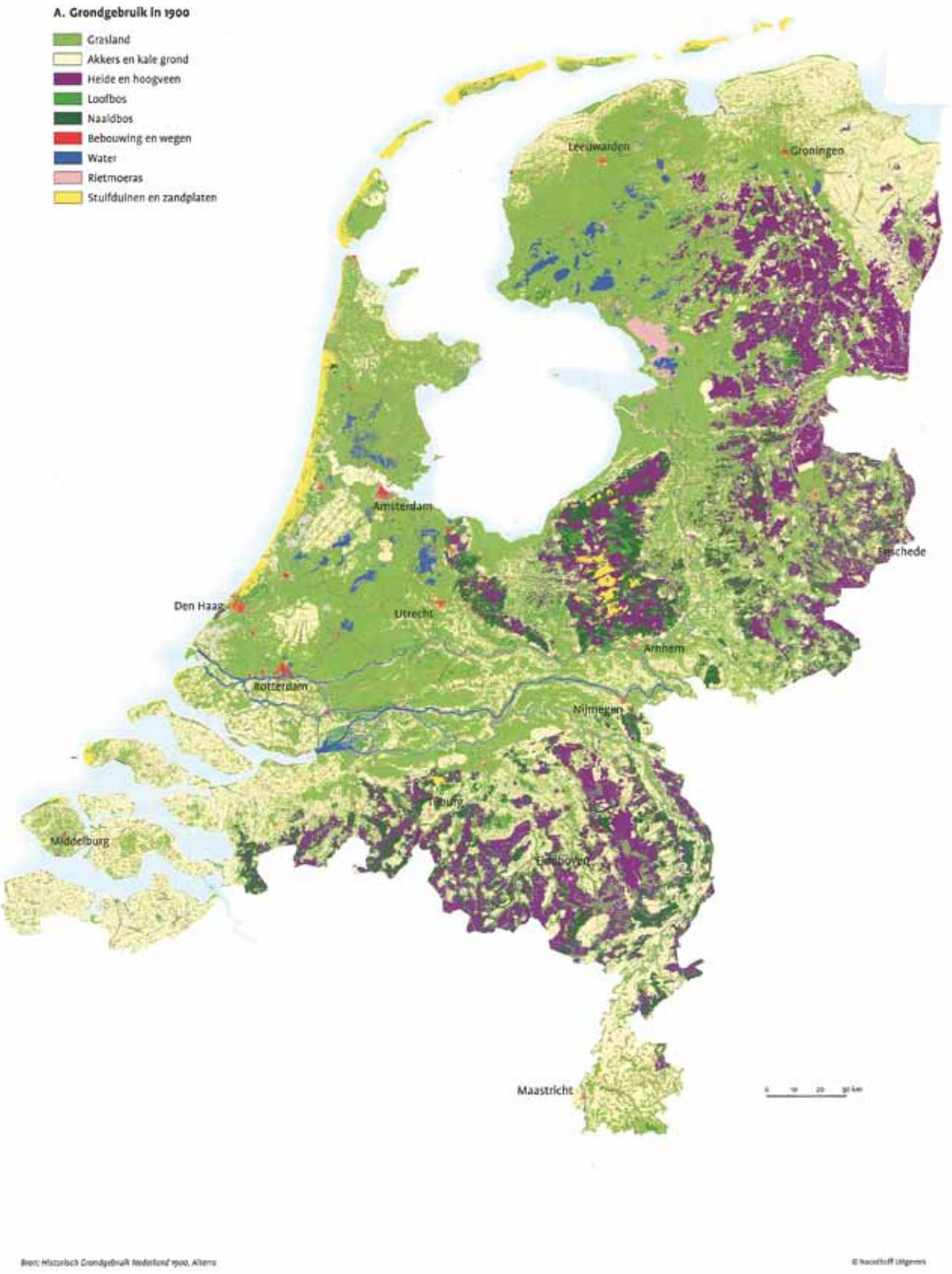

Bijlage 3 – kaart reistijden 1817

Bronnen: J.L. van Zanden/R. van Riel, *Nederland 1780-1914* (D); F.H. Horsten, *Doorgaande wegen in Nederland, 16e tot 19e eeuw* (E)

© Noordhoff Uitgevers

C. Reistijdentabel 1817

C1. Reistijd tussen steden in Nederland

uren gaans

	Amsterdam	Antwerpen	Arnhem	Bergen	Brugge	Brussel	Den Haag	Den Helder	Doornik	Gent	Groningen	Leeuwarden	Luxemburg	Luik	Maastricht	Middelburg	Oldenzaal	Rotterdam	Utrecht
Antwerpen	30																		
Arnhem	18	29																	
Bergen	48	18	47																
Brugge	48	18	47	22															
Brussel	38	8	37	11	18														
Den Haag	14	22	14	40	40	31													
Den Helder	18	44	9	62	62	52	23												
Doornik	52	22	51	9	14	15	44	66											
Gent	40	10	39	15	8	9	32	54	12										
Groningen	44	62	34	80	80	70	52	62	84	72									
Leeuwarden	42	60	32	78	78	68	50	60	82	70	12								
Luik	44	23	35	25	36	19	43	62	34	28	70	70							
Luxemburg	73	47	63	40	57	40	68	91	49	49	97	95	30						
Maastricht	38	20	29	27	35	18	37	56	33	27	64	64	6	35					
Middelburg	32	14	35	25	8	18	24	47	22	10	64	61	37	61	33				
Oldenzaal	32	48	16	66	66	56	40	40	70	58	22	30	46	73	40	56			
Rotterdam	14	18	23	36	36	27	4	26	40	28	50	48	39	65	33	21	38		
Utrecht	8	23	12	41	41	31	13	26	45	33	39	37	36	67	30	25	27	11	
Zwolle	22	40	12	58	58	48	30	40	62	50	22	20	47	75	41	41	14	28	17

Bronnen: H. Knippenberg, De eenwording van Nederland (A); G.P. van de Ven, Leefbaar laagland (B); F.H. Horsten, Doorgaande wegen in Nederland, 16e tot 19e eeuw (C)

© Nooedhoff Uitgevers

Bekijk de 'Tabel reistijden 1817'. De reis is in uren aangegeven.

1. Hoe lang duurde de reis van Groningen naar Leeuwarden?

   Maak af:
   De reis van Groningen naar Leeuwarden duurde _____
   _____
   _____

2. Hoeveel uur duurde de reis naar Maastricht vanaf Groningen?

   Maak af:
   De reis van Groningen naar Maastricht duurde _____
   _____

Bekijk de 'Kaart reistijden 1817'.
Kijk naar de reis van Groningen naar Bad Nieuweschans (een plaats onderaan de Dollard). Deze reis duurde 11 uur in 1817.

3. Hoe lang duurde de reis van Stadskanaal naar Groningen over het kanaal?

   Schat de reistijd van Groningen naar Stadskanaal.
   Hoe doe je dat?

a) Pak een liniaal en meet de afstand tussen Groningen en Stadskanaal.
b) Vergelijk de afstand op je liniaal met de afstand op de kaart.
c) Schat de reistijd.

   Maak af:
   Ik schat dat de reistijd tussen Groningen en Stadskanaal _____ was.

4. Meet met je liniaal op de kaart de afstand van een reis van je ouders.
   Hoeveel reistijd hadden zij in 1817 gehad?

   Maak af:
   Ik schat dat zij _____ onderweg waren in 1817.

Bijlage 6 – kaart economie en verkeer 1870 – 1914

VERKLARING DER TEEKENS EN KLEUREN.

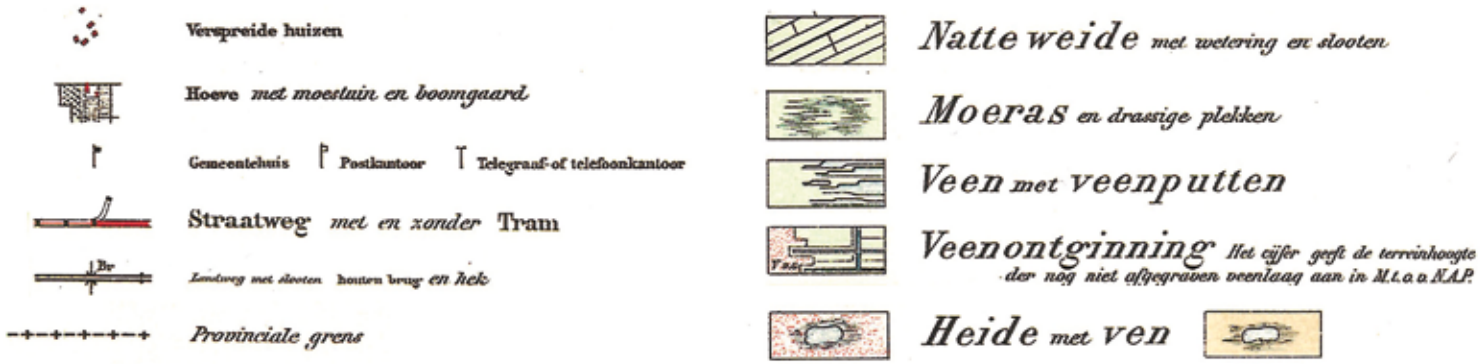

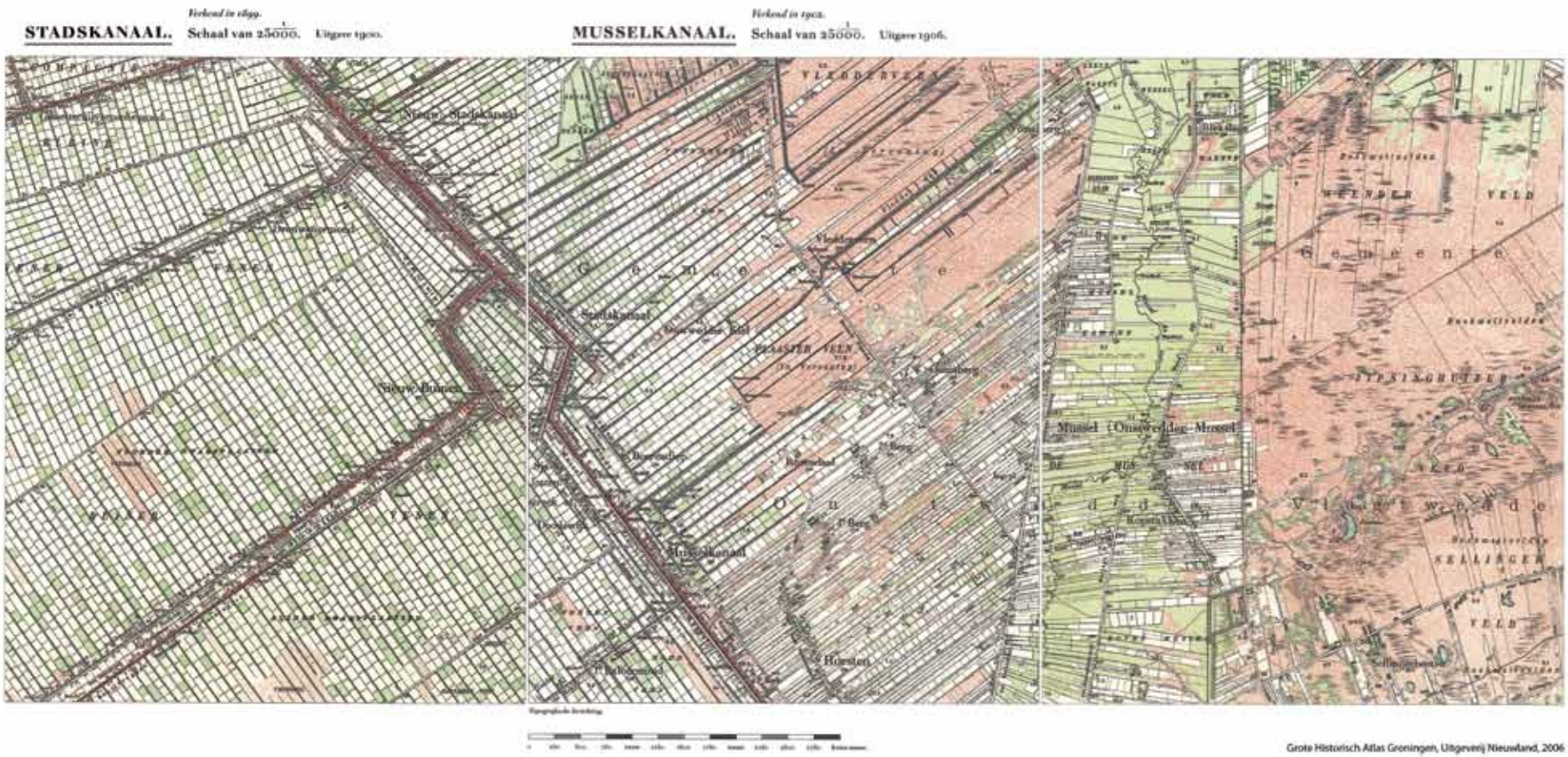

Grote Historisch Atlas Groningen, Uitgeverij Nieuwland, 2006

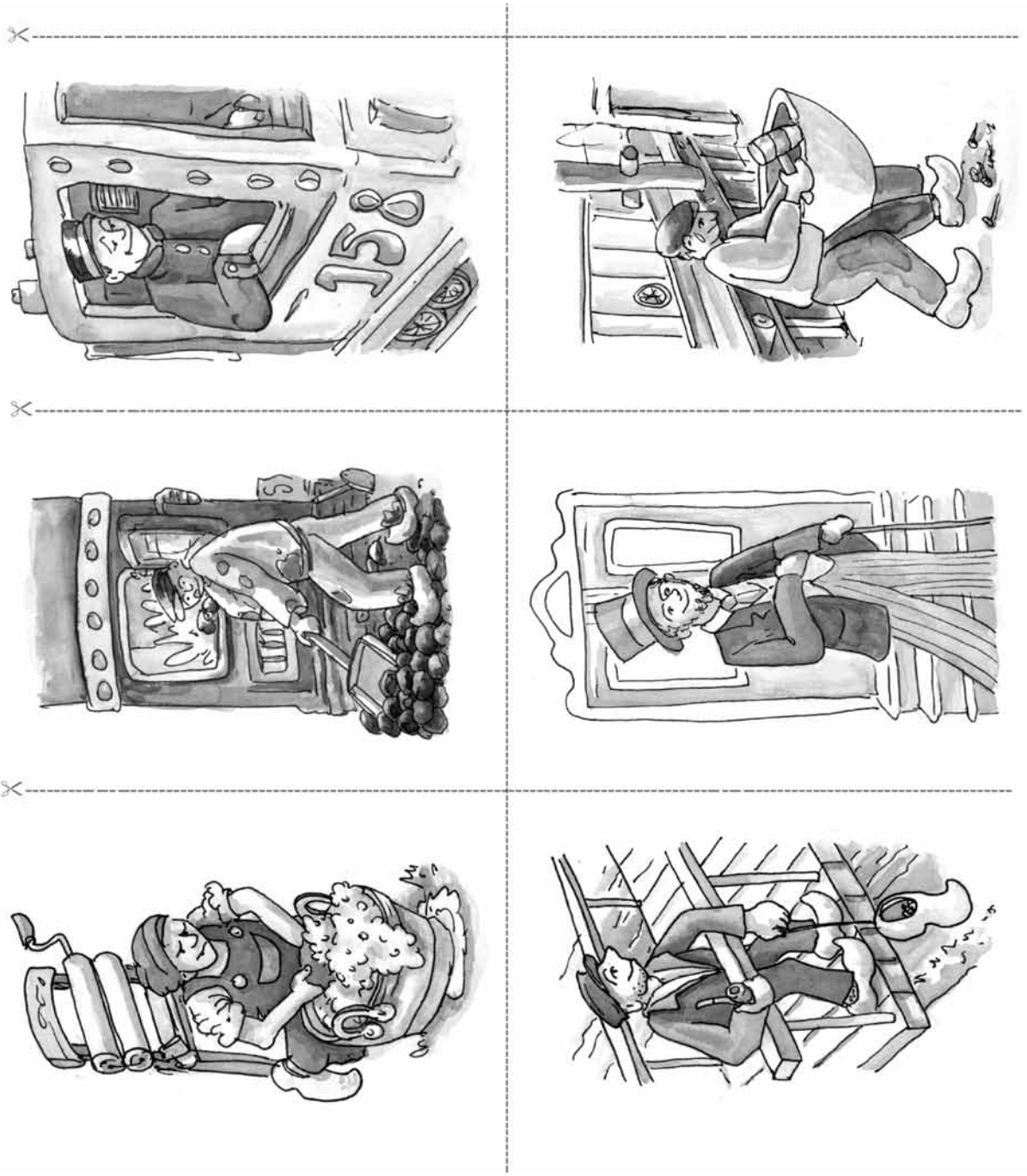
158

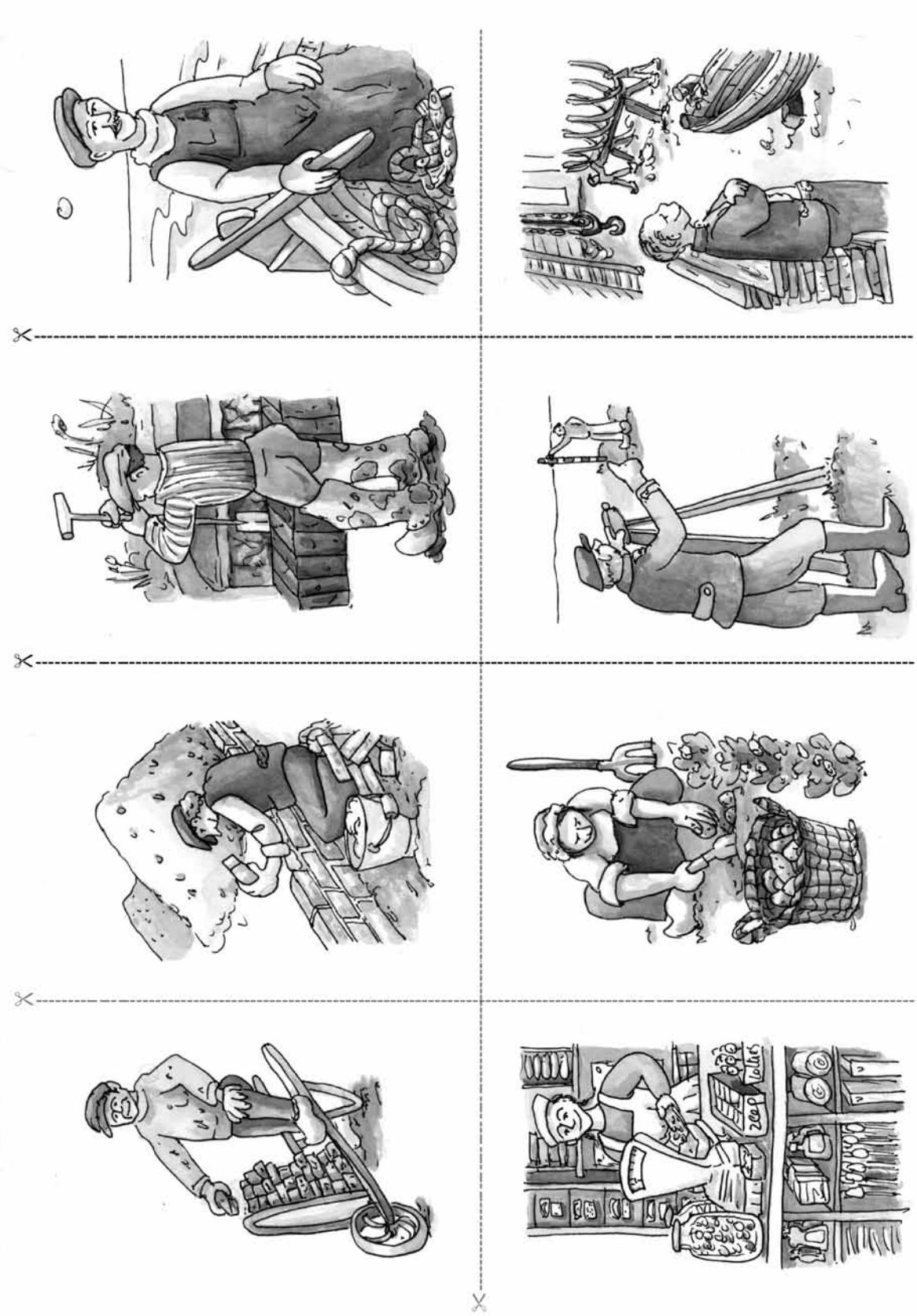

Huishoudelijke hulp
Ik doe de was voor de familie en ik doe het huishouden. Ik werk van 5 uur in de ochtend tot 10 uur in de avond. Mijn zussen werken bij de families van de touwslagerij, de houtzagerij, de steenbakkerij en de aardappelmeelfabriek. Families die een huishoudelijke hulp kunnen betalen zijn meestal rijke families.

Sjouwer
Als de turfstekers hun turven hebben afgestoken breng ik de blokken turf naar het veld om ze te laten drogen. Daarna worden ze hoog opgestapeld op een boot. Met de hele ploeg kunnen we op een dag soms wel 10.000 turven maken. Het is zwaar werk, ik sjouw me helemaal krom aan al die blokken. Mijn vrouw en kinderen helpen soms ook mee met het sjouwen.

Metselaar
Eerst was ik schipper. Ik vervoerde turf en mest op mijn schuit. Maar de turf hier in de omgeving raakt op. Voor turf moet je naar Drenthe. Daarom ben ik metselaar geworden. Ik werk bij het klooster van Ter Apel, daar wordt veel gerestaureerd. Er wordt langs het kanaal van alles gebouwd: fabrieken, huizen, bruggen en sluizen. Genoeg werk voor mij.

Fabrieksarbeider
Ik werk in een van de vele fabrieken langs het kanaal. In de buurt staat ook nog een glasblazerij, een metaalfabriek een strokartonfabriek en een aardappelmeelfabriek. In de fabriek waar ik werk worden allerlei machines gemaakt, bijvoorbeeld voor het steken van turf. We gebruiken het kanaal om de machines naar het land te vervoeren.

Turfsteker
Alleen bij Vledderveen is nog genoeg veengrond om af te steken. De handel loopt terug. Misschien moet ik ander werk zoeken.

Machinist
Sinds kort hebben we in Stadskanaal een station. Veel mensen zijn bang voor de stoomtrein. Ze zeggen dat de koeien van schrik zullen sterven als ze een trein voorbij zien rijden. Maar het is juist zo mooi en snel met de trein. Ik snap niet dat niet meer mensen de trein nemen. Ok, je moet wel een kaartje kopen, maar je gaat ook sneller. Het hele leven zal veranderen door de stoom.

Stoker
In de strokartonfabriek waar ik werk staat een grote stoommachine. De hele fabriek werkt op stoom. Het is mijn taak om te zorgen dat de machine blijft draaien. Ik vul de oven met kolen en stook het vuur goed op zodat er stoom ontstaat. Van stro maken we allerlei soorten dun en dik karton. Het meeste karton dat we hier maken gaat helemaal naar Engeland.

Burgemeester
Het is wel bijzonder dat er zoveel mensen wonen aan het kanaal. In 1600 woonde hier nog niemand op het veen. In 1795 woonden er al 19.154 mensen! Moet je nagaan! Stadskanaal is nu groter dan Onstwedde en daarom hebben wij nu een eigen stadhuis. Dat moest wel want tussen 1815 en 1870 zijn er zoveel bewoners bijgekomen die hier allemaal kwamen werken in het veen en in de fabrieken. Gelukkig heb ik telefoon zodat ik met Onstwedde kan telefoneren.

Schipper
Vandaag nog naar de Wildervanksterdallen met het schip. Het hele gezin vaart mee. Misschien zie ik Arie dan want hij werkt op de paardentram. Ik ontmoet hem vaak bij de tol. Daarna nog vier draaibruggen door: daar heb ik echt een hekel aan. Dat duurt altijd zo lang.

Aardappelboer
Ik werk op de aardappelvelden van het klooster van Ter Apel. Ik krijg van de schippers uit Groningen mest. Die mest meng ik door de dalgrond, de bovenste laag zandgrond. Zandgronden liggen onder het veen. Dus overal waar de turf is weggestoken, gooi ik de mest. En daar verbouw ik aardappelen en graan. En het stro van de graan verkoop ik aan de strokartonfabriek.

Baas van de scheepswerf
Ik snap niet dat de mensen bijna geen nieuwe schepen meer laten bouwen. Iedere boerderij, iedere woning en ieder stukje land is per schip te bereiken. Ik begrijp wel dat het niet zo snel gaat en dat je lang bij de bruggen moet wachten. Er zijn in Wildervank al 115 binnenschepen en in Hoogezand/ Sappemeer 96. Dat is best veel. Wij bouwen ook grote schepen voor de kustvaart.

Landmeter
Ik ben landmeter en ik zet de af te graven percelen in het veen uit met de veenroede. Zo weten de turfstekers waar ze moeten steken. In 1615 heeft Johannes Sems, ook een landmeter, een geweldig strakke grens getrokken tussen Drenthe en Groningen. Best knap voor die tijd! De Semslinie begint bij Musselkanaal en stopt in Wolfsbergen. Kijk maar op de historische kaart van Stadskanaal.

Brugwachter
Het is altijd dringen hier bij de brug. Door al die schepen beschadigt de brug. Het kost de stad Groningen handenvol met geld. Want het kanaal en alle sluizen en bruggen worden betaald door de stad Groningen. Gelukkig worden alle schepen gemeten door de stads-ijker. Grote schepen die gebouwd worden voor de kustvaart moeten voorzichtig door het kanaal varen. Zij zijn eigenlijk te groot voor het kanaal.

Sluiswinkelier
De mensen kunnen van alles kopen in mijn winkel. Bonen, boekweit, suiker, pruimtabak, soms meel als ze niet naar de molenaar willen. In mijn winkel komen mensen uit de buurt maar vooral ook mensen die langsvaren. Schippers kopen het meest bij mij. Mijn winkel staat ook niet voor niets bij de sluis!

Bijlage 11a – Aardappelboer

Bijlage 11b – Baas Scheepswerf

Bijlage 11c – Brugwachter

Bijlage 11d – Burgemeester

Bijlage 11e – Fabrieksmedewerker

Bijlage 11f – Huishoudster

Bijlage 11g – Machinist

Bijlage 11h – Metselaar

Bijlage 11i – Schipper

Bijlage 11j – Sjouwer

Bijlage 11k – Sluiswinkelier

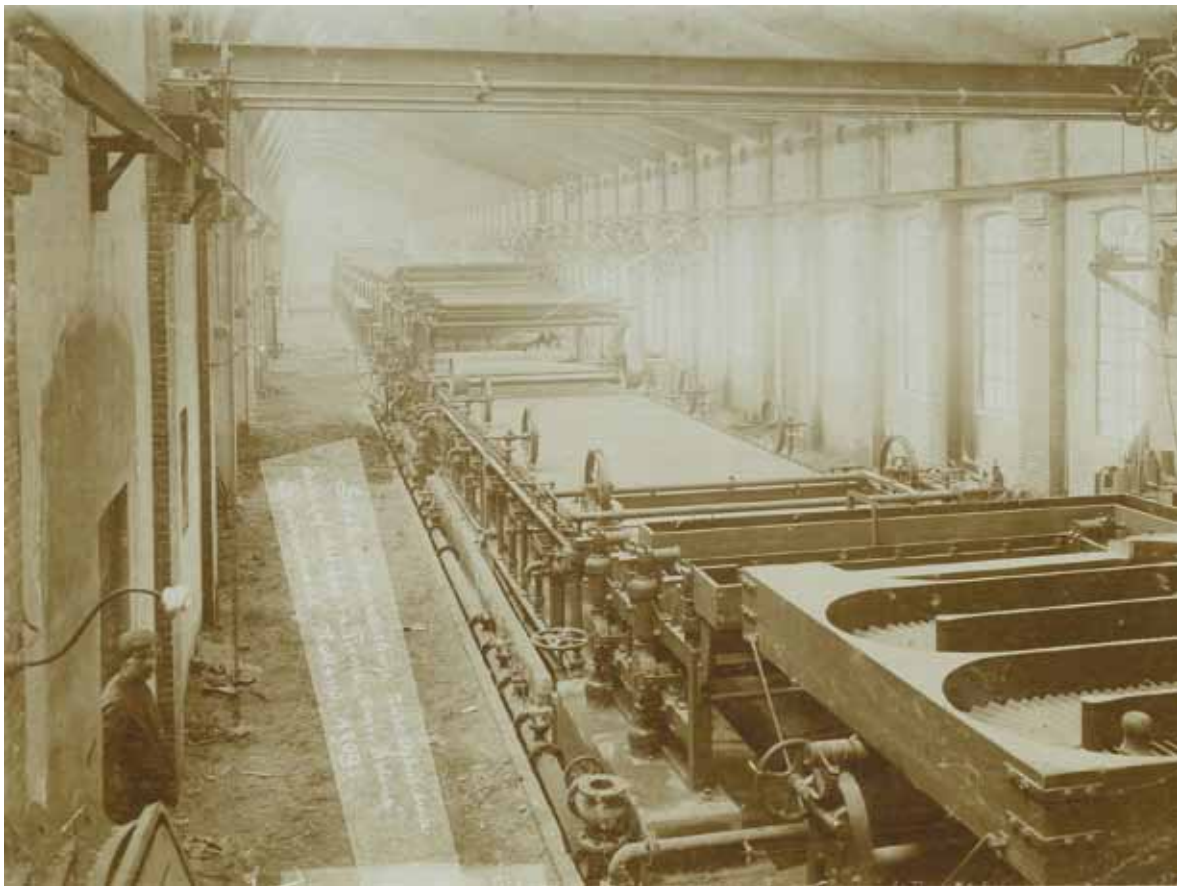

Bijlage 11l – Stoker

Bijlage 11m – Turfsteker

Bijlage 11n – Landmeter

De trein

'Wat een monster,' moppert Sjoerd, de vader van Harma.
Harma hoort maar half wat hij zegt. Ze zit te dagdromen.
'Hmmmm?' vraagt ze zonder woorden.
'Dat ding.'
Harma heeft een vader die weinig woorden gebruikt. Ze is het wel gewend. Het heeft meestal ook geen zin om door te vragen. Haar vader is een harde werker. Hij heeft een eigen schip waarmee hij 'spul' vervoert, zo zegt hij altijd. Het maakt hem niet uit wat.
'Handel is handel. En ook koeienstront levert geld op.' zegt hij als hij een schuit vol mest moet vervoeren.
Vandaag vervoeren ze turf en Harma heeft geholpen met het inladen. Eigenlijk wil haar vader dat niet maar hij heeft al een tijd last van zijn rug en is wat blij dat zijn dochter mee is gegaan.
'Een sterke meid,' hoorde Harma hem laatst zeggen tegen Visser, de buurman.
Daar was ze trots op geweest.
Ze vond zichzelf ook sterk en ze wist hoe dat kwam. Zo nu en dan moest ze het schip jagen. En op andere momenten, als er wat geladen of gelost moest worden, dan hielp ze mee. Zwaar werk waar je beresterk van werd.
Harma grinnikt als ze zich herinnert hoe ze Bolle Geurt, een opschepperige jongen uit de buurt, eens had aangepakt omdat hij de meisjes pestte door ze aan hun haar te trekken.
Ze had hem toen in een ijzeren greep gepakt waarna ze de meisjes had uitgenodigd om aan zijn haar te trekken. Bolle Geurt had gejankt zoals ze nog nooit iemand hadden horen janken. Met grappige uithalen en snikkende gilletjes. Hij had het nooit weer gedaan en Harma was de held van de buurt. Voor Bolle Geurt was zij de schrik van de buurt, maar dat interesseerde haar niet.

Harma schrikt op uit haar herinnering als haar vader zijn keel schraapt.
'Ik hoop maar dat hij uit mijn buurt blijft. Ze zeggen dat hij met een klap koeien doodt. En mensen.'
Niet begrijpend fronst Harma haar wenkbrauwen.
'Wie maakt koeien en mensen dood?' herhaalt ze stilletjes.
Harma's vader staat op, voelt aan zijn rug en kreunt. Hij sjokt een paar passen over het dek. Harma voelt aan dat het niet het moment is om door te vragen.
Ze kauwt op een spriet gras en staart over het dek en de turf naar de horizon.
'Nooit staren naar de horizon,' zegt haar moeder vaak. 'Die is toch elke keer anders.'
Harma glimlacht om zo'n uitspraak. 'Wanneer iedereen zo'n dromer was als jij, kind, dan zou de wereld er een stuk rustiger van worden,' was een ander favoriet gezegde van haar moeder over haar.
Harma gaf haar moeder daarin gelijk. Ze droomde inderdaad vaak weg. Ze hield van fantaseren en gisteren had ze iets gehoord waardoor haar fantasie helemaal op hol was geslagen. Buurman Visser had in geuren en kleuren verteld dat hij in een trein had gezeten. Een echte stoomtrein. Op een bank. En ze reden! Zonder dat er iemand

de trein voorttrok. Zonder dat de trein een paard of mensen nodig had zoals de boten die door het kanaal voeren.
Buurman Visser had in de stoomtrein gezeten en hij vertelde de meest mooie dingen over hoe dat was geweest. Over de stoom die langs de ramen fladderde. Over het 'kedeng kedeng' geluid van de ijzeren wielen die over de rails rolden. Over de stoomfluit die geklonken had als ze bij een plek kwamen waar mensen stonden toe te kijken en koeien verschrikt door de wei renden.
'Ik denk dat al die koeien nu nog zure melk van de schrik hebben,' had buurman Visser lachend gezegd. 'En,' had hij ook gezegd 'de kans was dat hij mee mocht helpen om hier, langs het kanaal, de spoorbaan verder aan te leggen.' Buurman Visser had er enorm trots bij gekeken.

'Serieus,' zei hij. 'Ze hebben me gevraagd. En ik denk dat ik ja ga zeggen. Zo'n kans krijg ik nooit weer. Niets voor jou Sjoerd?' had hij ook nog gevraagd maar Harma's vader had geïrriteerd gereageerd.
'Je denkt toch niet dat ik mijn schuit in de steek laat?'
'Je moet het zelf weten, Sjoerd. Maar ik weet wel dat als jij zo door gaat je rug jou in de steek laat! En wat heb je dan? Niets.'
Sjoerd had wat gemompeld en was weg gelopen bij buurman Visser. Harma was blijven zitten en had Visser de oren van het hoofd gevraagd over de trein. En nu, zo fantaseerde ze, zat ze in de trein die Visser had beschreven. Ze maakte zelf een ritje mee. Ze voelde de wind door haar haren en voelde de stoom langs haar gezicht. Ze zat als een deftige dame in de coupé terwijl er iemand langs kwam die haar wat te drinken gaf. In een glas!

Ze zat gewoon in de trein en had het gevoel dat de horizon wel heel rap dichterbij kwam. Dit ging veel sneller dan de boot van haar vader. Dit ging duizelingwekkend snel. Ze keek uit het raam en zag mensen verwonderd kijken.
Die zagen haar zitten en dachten: 'Wat doet zo'n sterk meisje in die trein?'. He, is dat niet de dochter van Sjoerd? Ze drinkt uit een glas en... Harma's gedachten razen als een dolle door haar hoofd. Ze gaat op het puntje van de houten bank zitten en steekt haar hoofd door het open raam. Ze kijkt naar buiten en ziet een paar paarden. Ze ziet de huizen. Het lijkt of ze voorbij schieten en daar, vlak aan de spoorbaan grazen drie...'
'Koeien!' roep haar vader onverwacht. Harma schrikt op uit haar dagdroom. Opeens zit ze niet meer in de trein maar staart ze van de turf voor haar naar haar vader.
'Dat monster doodt koeien.'
'Wat mompel je steeds, papa?' vraagt Harma en ze schudt haar hoofd.
'Die trein waar Visser het over had...' begint Harma's vader.
'Ja, geweldig he, pap,' zegt Harma maar al snel heeft ze door dat haar vader de trein bedoelt met 'het monster' en hem verre van geweldig vindt.
'Geweldig!' roept hij. 'Puh. Verschrikkelijk bedoel je. Ik heb gehoord dat dat monster alles verslindt wat voor zijn wielen komt. Koeien, mensen... je bent je leven niet veilig als dat ding hier langs dendert.'

Harma weet niet zo goed wat ze moet zeggen. Het lijkt haar fantastisch dat er een spoorbaan wordt aangelegd. En Visser mag er bij helpen!
Harma's vader voelt aan zijn rug en kreunt.
'Straks, als dat ding hier rijdt, kan ik mijn schip wel verkopen. Als er tenminste iemand is die dit ouwe ding wil hebben. Wanneer de trein komt dan wordt natuurlijk alles over de spoorbaan vervoerd. Dan heb ik geen werk meer. Geen werk, snap je Harma.'
Dus dat is het. Nu begrijpt Harma waarom haar vader zo sikkeneurig is.
'Er gaat wat veranderen, pap,' zegt Harma wijs. 'Je houdt dat niet tegen.'
Harma's vader staat stil en kijkt zijn stoere dochter aan.
'Hoe bedoel je dat?'

'Die trein komt er. Jouw handel zal per trein worden vervoerd. Dat kun je niet stoppen. En ja, pap, ik denk dat er minder schepen gaan varen. Ik denk dat buurman Visser gelijk heeft. Hij heeft straks vast werk voor een goed dagloon.'
Harma buigt haar hoofd. Zo heeft ze nog nooit gepraat tegen haar vader. Die staart naar zijn dochter. Harma kijkt op en ziet het.
'Nooit staren naar de horizon,' praat Harma haar moeder na. 'want die is toch elke keer anders. En zeker nu, papa. De trein aan de horizon komt steeds dichterbij. En wat doe je. Spring je er voor of rijd je mee?'

Harma's vader schudt zijn hoofd.
'Zo jong ben je, meid. Maar je hebt de hersens van een oud mens. Dat dromen van je, daar komt het zeker door dat je zo veel ziet en snapt en weet.'
Harma haalt verlegen haar schouders op. Zo'n compliment heeft ze nog nooit gehad. En zeker niet van haar vader.
Harma's vader probeert rechtop te staan. Hij legt een hand op de schouder van zijn dochter. 'ik moet toch maar eens gaan praten, vanavond, met Visser. Eens horen wat dat verdient, dat werken aan het spoor.'
Dan draait hij zich om en loopt bij Harma weg. Harma glimlacht. Ze ziet het al voor zich dat haar vader aan het spoor werkt. En als het spoor klaar is, en de trein er over rijdt... Ze ziet zichzelf al zitten. Op de houten bank. In een wolk van stoom, terwijl de trein voortraast. Kedeng kedeng kedeng kedeng...

Korte geschiedenis van Oost Groningen vanaf 1870

Langs het Stadskanaal ontwikkelde zich een bloeiend gebied met ambachten, industrie (glasfabrieken, scheepswerven) en landbouw (aardappels en strokarton). De turf werd vervoerd over het kanaal en het was een aan- en afvoer van de boerenplaatsen voor het transport van de landbouwproducten. Er was veel handel, gericht op de drukke scheepvaart in het Stadskanaal. Door de turf waren er fabrieken langs het water gesticht. De turf was de brandstof voor de werkzaamheden in de fabriek. Veel mensen reisden met het snikkeveer over het Stadskanaal. Bij de sluizen ontwikkelde zich de bebouwing en de bedrijvigheid. Bij de sluizen moesten de schepen door het geschut en daardoor hadden de schippersvrouwen even de tijd om boodschappen te doen. Ook kon je hier vaak een borreltje drinken. Ook de mensen uit de omgeving deden bij deze sluiswinkeltjes hun boodschappen.
Scheepswerven waren vooral gericht op het repareren van de passerende schepen. Later werden er ook complete zeewaardige schepen gebouwd die maar één tocht over het Stadskanaal maakten: naar open zee.

De Kanaalstreek, met de kernen Stadskanaal, Musselkanaal en Ter Apelkanaal groeide uit tot een vrijwel onafgebroken, kilometers lang lintdorp, kenmerkend voor de jonge Veenkoloniën.
Op 15 juni 1906 werd Stadskanaal ontsloten door een spoorweg. (In 1866 Leeuwarden-Groningen, in 1868 Winschoten, in 1876 tot Nieuweschans). In de tweede helft van de negentiende eeuw maakte het gebied rond Stadskanaal een grote groei door. Veel pioniers uit heel Nederland en van over de grens kwamen naar Oost-Groningen. Dankzij de enorme arbeidsinspanningen was de bevolking in staat uit niets 'iets' te maken.

Scheepswerven
Dertien scheepswerven telde men omstreeks 1900 langs het Stadskanaal. Er werden binnenvaartschepen, kleine sleepboten maar ook grote zeeschepen gebouwd. Uiteraard werd er ook veel reparatiewerk verricht.
Daar is maar weinig meer van over. Hier en daar herinnert een naam (Scheepswerfstraat/kade) nog aan een verdwenen dwarshelling.
Op de hoek Buinermond-Hoofdkade vinden we de restanten van de scheepswerf van de familie Holtman. De werf dateert van 1851. In de oude werkplaats worden nog steeds onderhoudswerkzaamheden aan jachten verricht. Nieuwe schepen komen hier allang niet meer van de helling: het achter de werkplaats gelegen hellinggat werd al in de jaren zestig gedempt. Achter de werkplaats, aan de Brugkade, staan nog een aantal hellinghuisjes die vroeger werden bewoond door personeel van de werf. Door de opkomst van steeds grotere schepen verdwenen de werven langs het Stadskanaal.

Bezoek van dinsdag t/m vrijdag:

Tijden	Tussen 08.30 en 15.00 uur, gedurende circa twee uur
Doelgroep	Groepen 5 en 6
Groepsgrootte	Maximaal 30 leerlingen per sessie
Begeleiding	per vijf kinderen, één begeleider
Entrée	€ 4,50 per leerling (begeleiders betalen eveneens het gereduceerde bedrag)
Materiaal	Eventueel schrijfblok en pen/potlood mee te nemen
Toegang	Uitsluitend op reservering
Contactpersoon	Z.I. Anastasia van der Werff-Podgórski

Bezoekadres
Klooster Ter Apel
Boslaan 3-5
NL-9561 LH Ter Apel
T +31 (0)599 581370 | Algemeen nummer Kloosterreceptie
M anastasia@kloosterterapel.nl
W www.kloosterterapel.nl

Postadres
Postbus 139
NL-9560 AC Ter Apel

Bijlage 15 – voorbeeld oriëntatie-opdracht

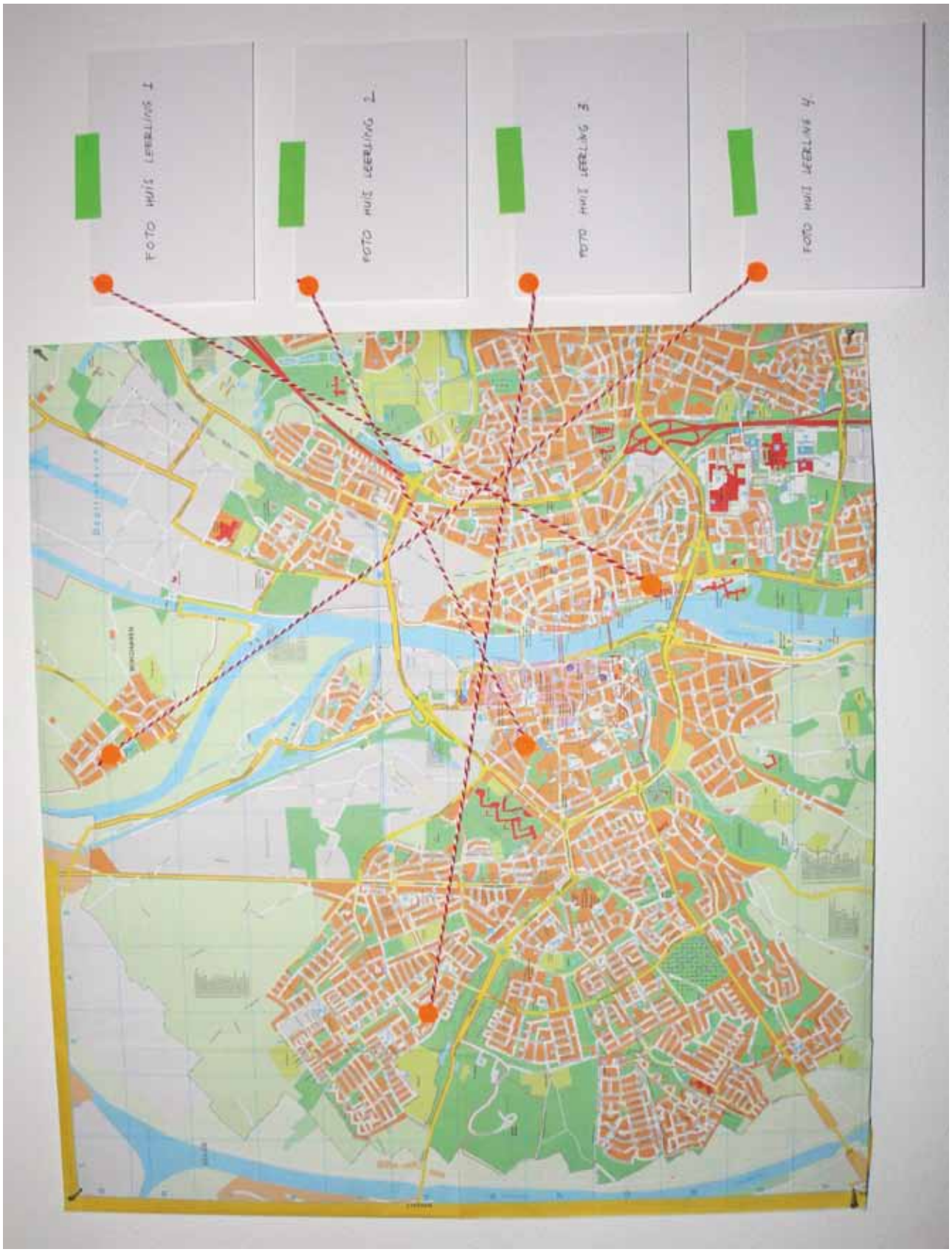

ELGIE
West
BRUSSELSEWEG
VIA REGIA
SINT ANNALAAN

Lesprogramma Groep 7-8
Kom naar Stadskanaal!
1955 – nu

1. Doelstellingen

- De leerling kan zelfstandig bronnenonderzoek doen
- De leerling kan conclusies trekken uit eigen onderzoek
- De leerling kan door middel van een presentatie aangeven wat het belang is van het bewaren van cultureel erfgoed
- De leerling kan in verschillende media een presentatie vormgeven over het cultureel erfgoed

2. Waar werken de leerlingen aan in deze les?

De leerlingen onderzoeken de periode vanaf 1955 waarin Stadskanaal tot bloei kwam door de komst van de Philipsfabriek. De leerlingen richten zich op een deelonderwerp middels het onderzoek van verschillende bronnen uit het Streekhistorisch Centrum Stadskanaal en op internet. Van de conclusie van dit onderzoek maken de leerlingen een film waarmee ze mensen verleiden om naar Stadskanaal te komen. In de film laten ze zien wat de moeite waard is in Stadskanaal. In de film wordt een speciale plek of een onderdeel vanuit het cultureel erfgoed speciaal belicht.

3. Koppelingen

Taal
interview afnemen en uitwerken

OOJEDW
- industrialisatie
- Willem Drees, verzorgingsstaat
- televisie
- Europa
- De gasbel

Zoek in uw eigen methode 'Oriëntatie op jezelf en de wereld' naar overeenkomstige thema's en onderwerpen.

Studievaardigheden
film/animatie maken

Kunstzinnige oriëntatie
- een culturele activiteit bedenken
- film opnemen en monteren met geluid

Tijdsduur	
Oriëntatie	30 minuten
Onderzoek 1	20 minuten
Onderzoek 2	90 minuten + reistijd
Onderzoek 3	afhankelijk van het onderwerp van de leerlingen
Uitvoeren	
informatie verwerken	30 minuten
A) film (samenwerking kunstenaar):	
• draaiboek en storyboard maken	20 minuten
• filmen	huiswerk
• montage	huiswerk (60 minuten)
• voice over/muziek	huiswerk (60 minuten)
of	
B) powerpoint/prezi	90 minuten
of	
C) reclame/muurkrant	90 minuten
Evaluatie	60 minuten

4. Voorbereiding

4.1 Materiaal

Video 'Daar wonen wij' klaarzetten voor les 1
(U vindt de video op www.cultuurclickgroningen.nl in het dossier KNOAL.)

Bijlage 1	– afdrukken 'Vragen bij de promofilm' (voor ieder groepje één)
Bijlage 2	– afdrukken verhaal 'Geweldig nieuws' (voor ieder groepje één)
Bijlage 3a-d	– afdrukken vier krantenartikelen (voor ieder groepje een set)
Bijlage 4	– afdrukken 'Vragen bij krantenartikelen, kaarten en verhaal' (voor ieder groepje één)
Bijlage 5	– afdrukken drie kaarten (voor ieder groepje een set)
Bijlage 6	– afdrukken 'Stappenplan filmen' (voor ieder groepje één)
Bijlage 7	– afdrukken 'Voorbeeld evaluatie formulier' (voor ieder groepje één)

4.2. Leerkracht

1. Kopiëren en klaarleggen voor alle groepen:
- Achtergrondinformatie uit Docentenhandleiding Knoal! 2007: pag. 53 t/m 68
- Een set bronnen uit het archief van het Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, gekoppeld aan de stations. Ieder groepje kiest een onderwerp adhv het bezoek aan het Streekhistorisch Centrum Stadskanaal. De bronnen worden aan de groepjes overhandigd aan het eind van het bezoek bij het Streekhistorisch Centrum.

2. **Bijlage 2** (Verhaal 'Geweldig nieuws') en **bijlage 3** (diverse krantenartikelen) doornemen

4.3 Diverse bronnen

De leerlingen kunnen via deze websites informatie vinden over de geschiedenis van hun eigen omgeving.

- www.beeldbankgroningen.nl
- www.groningerarchieven.nl
- Kaart Industrieel Erfgoed in Nederland
  www.sien-n.nl/kaart/
- Project 'De mensen van strokarton'
  http://www.hetverhaalvangroningen.nl/deelnemende-instellingen/de-mensen-van-de-strokarton
- Interview met mevrouw H. Snitjer: turfschippersvrouw: http://www.groningerarchieven.nl/zoeken/ (Zoek op 'Interview met mevrouw H. Snitjer')
- Filmfragment turfschip met sleepboot:
  http://www.groningerarchieven.nl/zoeken/ (Zoek op 'Kanaalstreek 1955 / Molenaar A.C.F., 1955' – Het gaat om fragment nummer 45)
- Kaarten uit 'De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland': pag 343, 478 + 530

4.4 Opmerking

De opdracht wordt uitgevoerd in de vorm van een film. U kunt ook voor andere uitvoeringsvormen kiezen:

- U kunt een expert inhuren die vanaf het begin van het project de leerlingen begeleidt. Advies is te verkrijgen bij CultuurClick Groningen (http://www.cultuurclickgroningen.nl).
  Bij deze optie krijgen de leerlingen competenties, kennis en vaardigheden vanuit kunstzinnige oriëntatie aangeboden en doorlopen zij een creatief proces.
- Wilt u de leerlingen zelf een film laten maken met hun mobiel (als huiswerk) kunt u suggesties geven voor montageprogramma's vanaf www.easyware.nu. Bij deze keuze werken de leerlingen vanuit de kennis, vaardigheden die zij al bezitten en worden deze niet vergroot of verbreed.
- U kunt in plaats van de film de leerlingen een andere presentatievorm aanbieden vanuit studievaardigheden: een prezi, een powerpoint of een advertentie (analoog of digitaal). Hier kunt u vormgevingsaspecten toevoegen.

5. Criteria film

- De film is groepswerk: de taakverdeling is duidelijk,
- De film bevat één van de vijf subthema's vanuit het cultureel erfgoed (zie bezoek aan Streekhistorisch Centrum Stadskanaal),
- De kijker komt over het cultureel erfgoed 'iets' te weten,
- De film is aantrekkelijk en duidelijk te volgen,
- De film laat zien wat voor de groepsleden de betekenis van het culturele erfgoed is,
- Het is duidelijk voor welke doelgroep de culturele activiteit bedoeld is.
  Kijk voor competenties op het gebied van kunstzinnige oriëntatie op http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/leerlijn/leerlijnen/.

6. Overzicht bijlagen Groep 7-8

video	'Daar wonen wij'
bijlage 1	Vragen bij promofilm 'Daar wonen wij'
bijlage 2	Verhaal 'Geweldig nieuws'
bijlage 3a-d	Krantenartikelen over het vertrek van Philips uit Stadskanaal
bijlage 4	Vragen bij krantenartikelen, kaarten en verhaal
bijlage 5	Diverse kaarten
bijlage 6	Stappenplan filmen
bijlage 7	Voorbeeld evaluatie formulier
bijlage 8	Filmers in de klas

Inhoud les Groep 7-8

1. Oriëntatie

U stelt de (filosofische) vraag: wat betekent werk voor mensen? Wat voor soort werk zou jij later willen doen? Wat lijkt je fijn aan werken en wat lijkt je minder de moeite waard?
U geeft aan dat tegenwoordig veel mensen zelf proberen werk te creëren in plaats van dat ze bij een baas werken. Waarom zouden ze dat doen? Kun je je voorstellen dat mensen verhuizen voor hun werk? Of zelfs vanuit het buitenland komen om in Nederland te werken (of andersom)?

U geeft aan dat in 'Oost Groningen na1870' de bevolking heel erg snel groeide In de gemeente Onstwedde groeide de bevolking tussen 1800 en 1890 van 800 tot 9000, in de gemeente Wildervank van 2720 tot 8000. Door de turf (in de lente en zomer) trokken veel mensen naar Oost-Groningen om te werken. Door de komst van het kanaal in deze tijd kwam er nog meer werk: fabrieken langs het kanaal gebruikten de turf als brandstof voor hun productie en over het kanaal werden de grondstoffen aangevoerd en de producten afgevoerd. Veel mensen vanuit heel Nederland trokken naar het gebied rond het Stadskanaal om te werken en te wonen. Zelfs vanuit Duitsland (zie Achtergrondinformatie uit Docentenhandleiding Knoal! 2007: pag. 53 t/m 68). In feite zijn bijna alle leerlingen nakomelingen van (im)migranten...

Vanaf 1955 – 1970 maakte Stadskanaal wederom een bloeitijd door, door de komst van Philips. Op het hoogtepunt werkten er 3300 mensen bij Philips in Stadskanaal. Door de werkgelegenheid groeide de gemeente Stadskanaal en daardoor groeide ook het aantal ondernemers in de middenstand, in de bouw en in de vrijetijdssector.

U verdeelt de leerlingen in groepen van 3.
Laat de **video** 'Daar wonen wij' zien.
Ieder groepje krijgt:

- 'Vragen bij de promofilm' (**bijlage 1**)

De leerlingen bekijken met hun groepje de promofilm nog een keer. Ze onderzoeken de promofilm aan de hand van de vragen uit **bijlage 1**.

2. Onderzoek 1

Ieder groepje krijgt:

- Verhaal 'Geweldig nieuws' (**bijlage 2**)
- Vier krantenartikelen (**bijlage 3a-d**)
- Vragen bij krantenartikelen, kaarten en verhaal (**bijlage 4**)
- Drie kaarten (**bijlage 5**)

De leerlingen lezen het verhaal en de krantenartikelen en maken de vragen.
U behandelt de vragen en bevraagt vervolgens de groepjes naar hun ontdekkingen:

- Waarom willen de oud werknemers van Philips graag een museum over het bedrijf?

- Waarvoor is een museum?
- Wanneer is het de moeite waard om een geschiedenis van een gebied of een stad te bewaren?
- Zou jij een museum over Philips de moeite waard vinden? Waarom?
- Denk je dat inwoners in Stadskanaal, Musselkanaal, Mussel, Alteveer en Onstwedde daar anders of hetzelfde over denken. Waarom?
- Wat vind jij de moeite waard om te bewaren vanuit het verleden van dit gebied?

2.1 Opdracht

Maak een korte film waarmee je mensen (en toeristen) verleidt om naar Stadskanaal te komen. In de film laat je zien wat de moeite waard is in Stadskanaal. In de film wordt een plek of een onderdeel vanuit het cultureel erfgoed speciaal belicht.

Voor een onderzoek van het cultureel erfgoed gaan de leerlingen naar het Streekhistorisch Centrum voor een onderzoek.

3. Onderzoek 2

3.1 Bezoek aan het Streekhistorisch Centrum

De leerlingen onderzoeken door middel van de zogenaamde 'stations' in het Streekhistorisch Centrum het culturele erfgoed van de omgeving. Aan het eind van het onderzoek kiest ieder groepje een subthema uit en krijgen zij bronnen over het thema van de expert. Op school gaan de groepjes verder met hun onderzoek en het samenstellen van de film.

4. Onderzoek 3

De leerlingen doen onderzoek met hun groepje. Ze bedenken wat ze willen vertellen over het culturele erfgoed en hoe je dit kunt laten zien aan de kijker.
Daarbij kunnen ze o.a. gebruiken:

- Informatie uit de voorbereidende lessen,
- Informatie over het subthema vanuit het Streekhistorisch Centrum Stadskanaal,
- Informatie van www.beeldbankgroningen.nl, www.groningerarchieven.nl, http://www.sien-n.nl/kaart/,

Eventueel:

- Informatie van mensen die in Stadskanaal wonen en waarvan de ouders/grootouders ook in Stadskanaal geboren en getogen zijn (interview).

In een brainstormsessie bedenken de leerlingen waar zij over willen filmen. Dit is ter voorbereiding op het maken van een storyboard.

- Wat laten we zien van het cultureel erfgoed?
- Hoe laten we dat zien?
- Hoe maken we de film interessant?
- Wie hebben we nodig voor de film?
- Wat hebben we nodig voor de film?
- Voor wie is de film bedoeld?

- Wat moeten de kijkers weten om de film te 'snappen'?
  Als inspiratie kunnen de VW en de website van Asgard reizen (www.asgard.nl) worden gebruikt.

5. Uitvoeren

De groepjes maken een draaiboek en een storyboard aan de hand van de antwoorden uit de brainstormfase (eventueel onder begeleiding van een expert).
of
De groepjes maken een presentatie in een zelf gekozen medium (powerpoint, prezi, muurkrant, advertentie oid.) over het cultureel erfgoed. De leerlingen werken vanuit bestaande vaardigheden.

Na het schrijven van het storyboard krijgt ieder groepje:
- Stappenplan filmen (**bijlage 6**)
- instructies van de begeleider over interviewen en filmen
  (Voor het maken van de film kunt u een expert/kunstenaar in de klas uitnodigen. Zie **bijlage 8**.)

6. Evalueren

De leerlingen bedenken zelf een beoordelingsformulier: welke criteria vinden we van belang en wat willen we weten van mensen die onze presentatie zien? Deel **bijlage 7** 'Voorbeeld evaluatie formulier' uit als voorbeeld.
De presentaties van de culturele activiteit kunnen vertoond/tentoongesteld worden in de school, maar ook bij het Streekhistorisch Centrum Stadskanaal of een andere plaatselijke openbare ruimte of website. Bezoekers kunnen dan het beoordelingsformulier invullen.

Zie www.cultuurclickgroningen.nl, dossier KNOAL.

Bekijk de film nog een keer en geef antwoord op de volgende vragen:

1 a) Wat doen de mensen in Stadskanaal in hun vrije tijd?
b) Noem minstens drie vrijetijdsbestedingen.

2 a) Wat voor werk zie je in de film?
b) Noem minstens drie manieren waarmee de mensen in de film hun geld verdienen.

3 a) Welke fabriek wordt er in de film getoond?

b) Werken er nog mensen in deze fabriek? Waarom wel/niet?

4 Vergelijk het Stadskanaal van 1960 met het Stadskanaal van nu.
a) Noem drie dingen die nog hetzelfde zijn.

b) Noem drie dingen die zijn veranderd.

5 Waar zijn de mensen in Stadskanaal trots op, denk je?

6 a) Waar ben jij trots op in Stadskanaal?

b) Wordt dit ook in de film vertoond?

7 Stel, je maakt een film over Stadskanaal: waar gaat die film dan over?

Geweldig nieuws

'Wat doe jij nou?' vraagt Sjoerd aan zijn zus Jolanda als hij haar slaapkamer binnenstormt.
'Ga weg', roept Jolanda verschrikt. 'Je mag pas weer binnen komen als je netjes op de deur klopt.'
Sjoerd loopt de trap af.
Wanneer Sjoerd weg is, raapt Jolanda snel alle plaatjes van de grond op. Overal om haar heen liggen foto's van filmsterren. Urenlang kan ze er naar kijken, maar ze weet dat haar moeder eigenlijk niet wil hebben dat ze die plaatjes verzameld.
Waarom moest Sjoerd nu ook net haar kamer binnen komen? Ellendig rotjoch.
Jolanda bekijkt een foto met een beroemde balletdanseres.
Elegant staat de vrouw op haar tenen. Zonder dat ze het doorheeft gaan ook Jolanda's hakken van de grond. Ze wordt nog langer dan ze al is. Haar vingers wijzen naar het plafond. Ze probeert te rekken door op haar tenen te staan. Verder en verder, hoger en hoger.
Zo oefent ze elke dag maar het valt haar niet mee. Moedeloos laat ze zich zakken.
De balletdanseres van het plaatje kijkt haar glimlachend aan.
Het is of ze zegt: 'Ga zo door. Op deze manier ben ik ook ooit begonnen. Op mijn kamertje, in een buitenwijk van New York.'

Jolanda glimlacht. New York, een wereldstad. Heel wat beter dan Stadskanaal.
'Hier is niks', denkt ze. Nog niet tenminste. Hier is een vader die geen werk heeft, een moeder die moppert omdat haar vader geen werk heeft en haar broertje Sjoerd die haar vaak plaagt.
Hier is de school de verste plek waar ze naar toe gaat. Ze heeft een aardige meester die haar begrijpt. Hij is de enige. De rest van de klas snapt niet dat ze balletdanseres wil worden. Dat ze op wil treden op een groot podium. Ze begrijpen niet dat ze dat leuk vindt. Alleen haar meester begrijpt het. En mevrouw Donga. Daar komt ze geregeld na schooltijd om klusjes te doen. Soms een boodschap, soms de was opvouwen, ook al een paar keer heeft ze de mooie kleren van mevrouw Donga mogen strijken.

Mevrouw Donga kan fantastisch vertellen. Dan hangt Jolanda aan haar lippen. Over de wolkenkrabbers van New York, het Vrijheidsbeeld, de Eiffeltoren van Parijs en de Dom in Keulen. Als ze vertelt over de Karelsbrug in Praag en over de kathedraal La Sacrada Familia in Barcelona ziet Jolanda helemaal voor zich hoe die gebouwen eruit moeten zien.
Ze bekijken ook samen foto's. Laatst heeft mevrouw Donga Jolanda een hele stapel Libelles gegeven.
'Hier,' had ze gezegd. 'In deze tijdschriften staan vast wel mooie wegdroomplaatjes.'
'Mag ik die echt houden?' had Jolanda gevraagd waarop mevrouw Donga haar bemoedigend had toegeknikt.

En zo was haar verzameling begonnen. Jolanda bekeek de tijdschriften en scheurde er plaatjes uit die ze mooi vond. Haar moeder vond het verschrikkelijk.

'Gooi toch weg die troep,' 'Niets dan flauwekul. Denk maar niet Jolanda, dat je beter bent dan wij omdat je bij mevrouw Donga werkt. Ze brengt je hoofd op hol met verhalen over landen en steden waar je toch nooit komt. Je woont hier bij ons. Zo groot is je wereld en alles wat van jou is kun je zien als je je ogen dicht doet. Niets dus.'
Jolanda was er verdrietig van geworden en wilde wel wat terug zeggen, maar ze zag dat haar moeder zelf ook op het punt van huilen stond.

Jolanda zucht. Het is het ook niet waard om ruzie met haar moeder te krijgen. Misschien moet ze de plaatjes dan ook maar wegdoen. Zo lang haar vader geen werk heeft en haar moeder zo moppert snapt ze ook wel dat de rozengeur en maneschijn uit de tijdschriften maar schone schijn is. Een nepwereld die niet voor haar is weggelegd. Ze stapelt de foto's op en wil ze bij de tijdschriften leggen, als haar oog valt op een krant die er tussen zit. Ze pakt de krant en ziet dat het een 'Dagblad van het Noorden' van gisteren is.
Die is er waarschijnlijk per ongeluk tussen gekomen.
Ze bekijkt de krant. Groot op de voorkant staat: 'Komst Philips naar Stadskanaal zeker.' Onder de kop staat 'Werkgelegenheid voor meer dan 1000 mensen'.
Vlug leest ze het artikel en hoe verder ze leest, hoe blijer ze wordt. Niet alleen omdat het voor veel mensen werk betekent maar ook omdat ze leest dat Philips heeft geëist dat er ook een bibliotheek komt in Stadskanaal. En een schouwburg!

Jolanda leest het een paar keer over. Ze lacht en kijkt van de krant naar haar verzameling.
'Er komt een schouwburg in Stadskanaal,' schreeuwt ze keihard door het huis.
Niet veel later stormt haar moeder de trap op. 'Schreeuw niet zo. Je vader heeft hoofdpijn. Dat weet je toch?'
Jolanda schrikt en haar blijdschap is op slag verdwenen.
'Wat had je te zeuren?'
Jolanda houdt de krant voor zich uit. Ze durft niets te zeggen over de bibliotheek en de schouwburg met het toneel waar ze zichzelf, als balletdanseres, op ziet staan. Maar opeens krijgt ze een twinkeling in haar ogen.
'Werk!' zegt ze.
'Wat bedoel je?' vraagt haar moeder.
'Er komt een grote fabriek naar Stadskanaal. Ze hebben vast werk voor papa omdat hij elektricien is. Ze gaan televisies maken.'
Jolanda's moeder kijkt van haar dochter naar de krant en neemt het dagblad over. Snel leest haar moeder het stuk en ook zij krijgt een glimlach om haar mond. 'Dus het gaat door,' mompelt ze. 'Je vader had er al over gehoord en hij heeft er al met mevrouw Donga over gespro…'
Ze staart naar Jolanda.
'Dit is geweldig nieuws meid! Nieuws zoals dit mag je wel de hele dag door het huis schreeuwen. Zelfs als je vader hoofdpijn heeft. Ik laat hem wel de krant terugbrengen naar mevrouw Donga. Dan kan hij meteen vragen of zij meer weet.'
'Er komt ook een schouwburg,' fluistert Jolanda.
Haar moeder aait haar over het hoofd.

'Je ziet jezelf al op de planken staan, zeker?' vraagt ze terwijl ze het antwoord al wel weet.
Jolanda knikt.
'Balletles is ontzettend duur. Dat kunnen we echt niet betalen.'
Jolanda knikt. 'Ook niet als papa werk krijgt bij Philips?'
Haar moeder schudt het hoofd. 'Zelfs dan niet.'
'Ook niet als mevrouw Donga het lesgeld voor me betaalt, in ruil voor de klusjes die ik voor haar opknap?' Jolanda's moeder schrikt. 'Vraag dat maar niet. Dat klinkt zo bedelend.'
'Ik hoef het niet te vragen, mam. Mevrouw Donga kwam zelf met het idee.'
De ogen van Jolanda's moeder worden groter en groter. 'Echt? Dat is lief van haar. Waarom had je dat niet eerder gezegd dan?'
Jolanda kijkt naar de grond.
'Durfde ik niet. Ik was bang dat je boos zou worden.'
'Ach jij. Ik snap je wel. Het valt allemaal niet mee en je ziet hoe je vader en ik het verschrikkelijk vinden dat er geen werk is.'
'Maar dat verandert,' zegt Jolanda.
'Precies. Misschien moet je maar met je vader naar mevrouw Donga gaan. Hij om de krant terug te brengen en te vragen of ze wat voor hem kan betekenen. En jij om te zeggen dat het goed is dat je op balletles gaat in ruil voor de klusjes die je voor haar doet.'
'Echt!?'
Jolanda's moeder knikt. 'Echt waar.'
Jolanda omhelst haar moeder en niet veel later gaan ze lachend de trap af.

Oude Philips-tijden herleven voor een dag in Stadskanaal

HET LICHT GING UIT

door ROLAND SMID

STADSKANAAL „ maandag

Het oude Philips fabriekscterrein ligt er verlaten bij. Sinds de fabriek in 2006 haar deuren sloot, is het stil aan de Elektronicaweg in Stadskanaal. Gesneuvelde ruiten en onkruid geven het immense terrein een treurige aanblik. Ooit verdienden duizenden mensen hier hun brood. Philips bood de Oost-Groningers een zogenaamde baan voor het leven. Van de voormalige trots van het dorp is weinig meer over. Oud-medewerker Ed Donga organiseerde afgelopen zaterdag voor de derde keer een reünie in de oude bedrijfskantine. „We zijn hier vooral trots op ons Philips."

• De Philips-gebouwen staan er verpieterd en troosteloos bij. Inzet: organisator Ed Donga, die oud-personeel bij elkaar brengt.

FOTO JOS SCHUURMAN

In de Oost-Groningse fabriek werden onder andere ouderwetse beeldbuizen geproduceerd. De komst van de platte tv's maakte dit overbodig. Transistors maakte men ook, totdat Philips ontdekte dat de Chinezen dit voor veel minder wilden doen.

Ed heeft zo'n 190 uitnodigingen verstuurd en de meeste genodigden zijn komen opdagen. Overal zijn lachende gezichten te zien, het zien van oude collega's doet men goed. Het kijken in oude fotoboeken is populair. De koffie is wat slap, maar dat mag de pret niet drukken. De vroegere collega's vermaken zich prima, als ze praten over vroeger.

„Ach, ze proberen hier van alles, maar zoals vroeger wordt het toch niet weer"

Gerard Huising stond 32 jaar in de fabriek, hij was een van de laatste medewerkers. Weemoedig vertelt hij over zijn tijd bij 'de jongens': „Het was gezellig hier. Al die jaren ging ik met plezier naar mijn werk. Altijd ouwehoeren met die gasten, hé. Triest maar waar: Ik heb op het laatst nog meegeholpen met het afbreken van de machines waar we jarenlang mee werkten. Dat doet toch iets met je. Echt protesteren tegen de sluiting deden we niet. Je wist dat het eraan zou komen en ja, dan leg je je daarbij neer."

Ook Frans Schlimbach produceerde jarenlang beeldbuizen in Stadskanaal en het zien van zijn oude makkers brengt het oude gevoel weer een beetje terug vandaag. „Ik heb het altijd erg naar mijn zin gehad met deze mensen. Een grote familie, dat was het. Daarom is het toch treurig dat het terrein er nu zo bijligt." Frans refereert aan de oude parkeerplaats die meer weg heeft van ben ze al zo lang niet meer geweest, de mottenballen groeien erin!"

Philips is voor de regio Stadskanaal ontzettend belangrijk geweest. Sinds de jaren '50 voedde de Eindhovense multinational duizenden Oost-Groningse monden. Niet alleen bracht Philips werkgelegenheid, het speelde een grote rol in de ontwikkeling van het plaatselijke theater Geert Teis en het Refaja ziekenhuis. Zonder Philips zou Stadskanaal deze voorzieningen nu niet hebben.

De meeste oud-medewerkers zijn goed terechtgekomen. Ed Donga legt uit: „Was je ouder dan vijftig en kreeg je de zak, dan mocht je van ons Philips met pensioen. De jongere garde werd voor het grootste gedeelte aan nieuw werk geholpen. Ondanks het feit dat we treuren om het verlies van de fabriek, Philips heeft ons netjes behandeld."

Een deel van de oude fabriek werdt momenteel omgebouwd tot een kartbaan en lasergame-hal. Zo krijgt het terrein wellicht wat van de oude glorie terug. Frans Schlimbach haalt zijn schouders op. „Ach, ze proberen hier van alles, maar zoals vroeger wordt het toch niet weer."

• De heren Van der Weijde, Brakels, de Groot, Slimbach (vlnr) met tussen

Bijlage 3a – Het licht ging uit

ED.nl

Ook Philipsjongens, maar dan in Groningen

Geplaatst op 11 augustus 2009; Laatste update 25 februari, 11:17;

Beschrijving

De houten maquette waarop Philips als redder van het volk wordt geëerd.

STADSKANAAL - Echte Philipsjongens, noemen ze zichzelf. Trots op hun voormalige werkgever en welvaartbrenger en trots omdat ze een 'wezenlijke bijdrage aan de ontwikkeling van de elektronica wereldwijd' leverden.

We hebben afgesproken op het voormalige Philips bedrijventerrein aan de Electronicaweg 1. Daar, in een van de vele – grotendeels lege – bedrijfsgebouwen kunnen de mannen van het Philipsmuseum in oprichting beschikken over drie kleine lokaaltjes.

Alles wat ze te pakken kunnen krijgen en wat te maken heeft met de plaatselijke geschiedenis van Philips proppen ze er in. Eerst maar eens verzamelen, en dan later wel uitzoeken en rubriceren is hun motto. Want Philips mag hier dan drie jaar geleden verdwenen zijn, de betekenis van het bedrijf voor de ontwikkeling van de streek en de bewoners is groot en nog steeds merkbaar.

De tekst op een houten plaquette uit de verzameling van de Philips-mannen is veelzeggend:

'Het veen is vot. De dalgrond brocht gain brood. Moar Philips industrie hailp 't volk uut de nood'

Nee, nee, nee. We zijn hier dus niet in Eindhoven. Want die tekst, daar is geen lettergreep Brabants aan. Op de Groningse veengrond was geen droog brood meer te verdienen, staat er vrij vertaald. Maar gelukkig kwam Philips. En dat was de redding voor de bevolking.

De locatie bevindt zich in de provincie Groningen. In Stadskanaal om precies te zijn. Op een verlaten Philips bedrijfsterrein. Want waar in de gouden Philips-tijden meer dan drieduizend mensen hun boterham verdienden, heerst nu voornamelijk leegte. Het lijkt Strijp R in Eindhoven wel...

Ed Donga (60) en Huub Brouwer (64) zijn twee van de drijvende krachten achter het Philipsmuseum-initiatief. Ze zijn hun werk niet vergeten. Met liefde en enthousiasme vertellen ze er over. Donga uit Nieuw Buinen komt uit een echt Philipsgezin. Vader, zus en broer werkten er ook. Development engineer was Donga. Hij ontwikkelde nieuwe productie-toepassingen. Stadskanaler Brouwer was veertig jaar in dienst en heette uiteindelijk quality assurance engineer. Over de kwaliteit van de diodes ging hij. En een diode is een soort ventieltje dat er voor zorgt dat de stroom in één richting gaat. "En die zitten in elk elektronisch apparaat", zegt Brouwer.

In de hoogtijdagen van Philips werden in de fabriek in Stadskanaal tussen de twee en drie miljard diodes gemaakt. Brouwer: "En dat was vier procent van de wereldproductie. Veel toch, voor zo'n fabriekje in Nederland?"

In de twee lokaaltjes die de nieuwe eigenaar van het bedrijventerrein (TNC-SIG Real Estate) hen ter beschikking stelde, koesteren de Philipsmannen het moederbedrijf. Liefdevol toont Ed Donga een beeldbuis, want die werden hier ook gemaakt. En uit een vitrinekastje vist hij koffiemokken: 'Een Toshiba rekent niet zonder Philips', staat er op. En: 'Een Bosch boort niet zonder Philips'. En hij wijst op de enorme stapels fotoboeken, dossiers en oude advertenties: 'Philips vraagt nette meisjes'.

Stadskanaal en verre omgeving hebben veel te danken aan 'de gloeilampenfabriek uit het zuiden'. Donga: "Stadskanaal was een gehucht. Nu zijn er 25.000 inwoners. Er is een ziekenhuis, een schouwburg, een mts en zelfs een vliegstrip. Philips is weg, maar Philips heeft hier welvaart gebracht en niet weer meegenomen."

Vorig jaar op 14 november (de verjaardag van de Electronenbuizenfabriek) hebben de oud-Philipsmedewerkers voor het eerst een reünie gehouden. Die smaakte naar meer. Vanuit het hele land, ook uit Eindhoven, kwamen reünisten naar Stadskanaal.

Toen ook besloten de mannen hun plannen voor een Philipsmuseum door te zetten. En er komt opnieuw een reünie. Weer op 14 november. Inschrijven kan via e-mail; reunie-philips@live.nl. Meer over de museumplannen op www.museumphilipsstadskanaal.nl

Philips in Stadskanaal:

In het voormalige gebouw van de gemeentewerf startte Philips op 14 november 1955 in Stadskanaal met het maken van relais en kabelbomen.

Philips kwam pas naar Stadskanaal nadat het gemeentebestuur beloofde een schouwburg en een bibliotheek te bouwen.

In 1958 werd begonnen met de aanleg van een bedrijventerrein. In de loop van de jaren werd dit steeds uitgebreid. Philips maakte er onder meer diodes, halfgeleiders en beeldbuizen.

In de jaren zeventig werkten op het Philipsterrein aan de Elektronicaweg meer dan 3.000 mensen.

De beeldbuizenfabriek sloot als eerste (1987). In de loop van 2006 is de productie van Philips in Stadskanaal definitief gestopt.

'Rollator-City' rouwt om vertrek Philips

Stadskanaal was Philips en Philips was Stadskanaal. Maar met het gouden jubileum in zicht is de relatie verbroken. Philips wordt overgenomen....

Van onze verslaggeefster Greta Riemersma 21 augustus 2003, 00:00

De liefde tussen Harm Huising en zijn vrouw Dina uit Stadskanaal is opgebloeid aan de productietafel bij Philips. Het was 1962, ze sleutelden halfgeleiders in elkaar en ondertussen keken ze naar elkaar. In 1963 bood Philips hun een huis aan en trouwden ze. 'Zo is het bij ontzettend veel mensen hier in de buurt gegaan', vertelt Dina Huising.

Stadskanaal was Philips en Philips was Stadskanaal. En in 2005 zou dat vijftig jaar zo zijn geweest. 'We hadden gehoopt op een tentoonstellinkje', zegt Bert Roossien van het Streekhistorisch Centrum in Stadskanaal. Maar in het zicht van het jubileum is de verbintenis verbroken. Philips wordt overgenomen, zo werd gisteren bekendgemaakt.

'Het doet me echt zeer', zegt Dina Huising. Ze was in 1955 de zestiende werknemer die Philips in Stadskanaal in dienst nam. 'In oktober stond ik nog op het aardappelland en in november begon ik bij Philips.' Ze bleef er acht jaar, tot ze trouwde. Van de toenmalig directeur Dorsman kreeg ze een stoomstrijkijzer ten afscheid. Haar man werkte er tot 1991. Ze kregen drie kinderen en zeven kleinkinderen en ze wonen nog steeds in hetzelfde huis dat Philips voor hen regelde.

Toch is het voor veel 'Knoalsters' geen grote verrassing dat Philips vertrekt. Het ging al langer slecht met het bedrijf. Er werken nu 380 mensen en eind van het jaar moeten dat er 270 zijn. 'We zitten midden in een personeelsreductie', zegt Ed Donga, voorzitter van de ondernemingsraad, die rond eerdere inkrimpingen de tel is kwijtgeraakt. 'Er heerst hier een beetje een downstemming.'

Philips besloot vijf jaar geleden al niet meer te investeren in de fabriek in Stadskanaal, weet Harm Huising die zichzelf tegenwoordig directeur van het Philipsmuseum noemt. Dat wil zeggen: Huising beheert panelen met archiefstukken op drie bij drie meter in de Philips-gebouwen. Zo heeft hij de neergang van nabij gevolgd: 'Wat nu gebeurt, zat er al heel lang aan te komen.'

Ooit was Philips de motor achter de ontwikkeling van Stadskanaal. Ga maar na: in het jaar dat Philips naar Stadskanaal kwam, woonden in de toenmalige gemeente Onstwedde 21 duizend mensen. Stadskanaal was niet meer dan een veenkoloniaal dorp, met boerderijen en wat winkeltjes naast de sluizen. In 1969 telde Onstwedde al bijna 29 duizend inwoners, een ziekenhuis, een MTS en een theater. Nu strijdt Stadskanaal met zo'n 32 duizend inwoners samen met Hoogezand-Sappemeer om de tweede plaats van de provincie na Groningen.

Philips kwam naar Stadskanaal in een tijd van hoge werkloosheid in Noord-Nederland. Philips kon gebruikmaken van het grote reservoir laaggeschoolde arbeiders. Daarnaast kregen bedrijven overheidssubsidie voor vestiging in zwakke regio's. Zo streek Philips neer in Groningen, Winschoten, Hoogeveen, Drachten én Stadskanaal.In de beginjaren kwam het kader uit Eindhoven of andere zuidelijke steden. 'Naarmate we dichter bij Stadskanaal kwamen, werd het steeds stiller in de bus', vertelde ooit de eerste directeur over een verkenningstocht van Philips-mensen in het Noorden. Eind jaren vijftig charterde Philips één keer per maand een bus voor zijn personeel om te winkelen in Groningen, aldus Bert Roossien van het Streekhistorisch Centrum.

Al gauw kon er ook worden gewinkeld in Stadskanaal. Philips zette namelijk het gemeentebestuuronder druk: in ruil voor werkgelegenheid moest de gemeente de mensen faciliteiten en vertier bieden. Philips liet zelf een woonwijk bouwen, Ter Maars, waar de Huisings wonen. Roossien, wiens vader bij Philips werkte, groeide er op. Hij herinnert zich dat hij in de jaren zestig op het Philips-terrein een voorstelling van circus Boltini heeft bezocht, met optredens van Rob de Nijs en Johnny Lion.

In 1970 werkten meer dan drieduizend mensen bij Philips. Meer dan dertig speciale bussen haalden het Philips-personeel van heinde en verre op. Philips produceerde in Stadskanaal eerst telefooncentrales, daarna halfgeleiders en beeldbuizen. Maar in de loop van de jaren zeventig zette de neergang in. Door de automatisering

Philips-medewerkers in 1985.

Vervlogen tijden: Philips Stadskanaal

STADSKANAAL - Aflevering 203 van deze rubriek gaat over Philips Stadskanaal. Het speurwerk werd verricht door amateurhistoricus Jacco Pranger uit Nieuw-Buinen.

Door Jacco Pranger

Philips is ruim vijftig jaar actief geweest in de Kanaalstreek. Velen verdienden er hun boterham. In de beginjaren vooral mensen die eerder bij de boer werkten of in de middenstand werkzaam waren.

Op het hoogtepunt werkten ruim 3300 mensen in de Stadskanaalster fabriek. Afkomstig uit de wijde omgeving werden de werknemers onder ander per bus naar Stadskanaal vervoerd.

Philips gaf de ontwikkeling van Stadskanaal een flinke stimulans. Om alle werknemers te kunnen huisvesten werden complete woonwijken ontwikkeld, terwijl de middenstand zijn omzet zag stijgen en flink moest uitbreiden om in de groeiende behoefte te kunnen blijven voorzien.

Philips sloot de fabrieksdeuren op 30 november 2006. De fabrieksruimte/ -hallen hebben in de loop der jaren een andere invulling gekregen. Ander bedrijven het terrein derhalve overgenomen.

Laatste beeldbuis

Bovenstaande foto van een groep Philips Stadskanaal-medewerkers dateert van september 1985. Aanleiding voor het kiekje was het stopzetten van de productie van beeldbuizen. De mannen staan op de foto met de laatste in Stadskanaal geproduceerde beeldbuis.

- Bron: http://www.kanaalstreek.nl/geen-categorie/3402/vervlogen-tijden-203-philips-stadskanaal/#sthash.BJ0YYE87.dpuf

Bijlage 3d – Vervlogen tijden: Philips Stadskanaal

Lees het verhaal van Jolanda.

1 Hoe komt het, denk jij, dat Jolanda zo blij is met het nieuwsbericht?

2 Wat betekent het nieuwsbericht voor het gezin van Jolanda?

3 Wat betekent het nieuwsbericht voor Stadskanaal?

Lees de krantenartikelen:
- Het licht ging uit
- Ook Philipsjongens, maar dan in Groningen
- Vervlogen tijden: Philips Stadskanaal

4 Waarom ging mevrouw Dina Huising bij Philips werken?

5 Wat vinden de geïnterviewden ervan dat het bedrijf is verdwenen uit Stadskanaal?

6 Waaraan kun je zien dat Philips nog steeds een beetje in Stadskanaal is?

Lees krantenartikel 'Rollator-city rouwt om vertrek Philips'.

De gemeente Stadskanaal bestond voorheen uit de gemeente Onstwedde en een gedeelte van de gemeente Wildervank. Die gemeenten zijn samengevoegd tot de gemeente Stadskanaal.

7 Reken uit:
Hoeveel mensen woonden er in de gemeente Onstwedde in 1955, voor de komst van Philips?

Hoeveel mensen woonden er in de gemeente Onstwedde 1969?

Met hoeveel is het aantal inwoners gegroeid in hoeveel jaar?

8 Zoek op internet hoeveel mensen er nu in de gemeente Stadskanaal wonen. Hoe komt dat, denk je?

Kijk op de kaarten
- Economie en verkeer (1870 – 1914)
- Industrialisatie 1960
- Werkgelegenheid en industrie vanaf 1960

9 a) Wat voor werk was er in de gemeente Onstwedde tussen 1870-1914?

b) Op welke kaart kun je zien dat er een groei aan werkgelegenheid was na 1960?

10 Wat zou jij aan mensen van buiten Stadskanaal willen laten zien over het cultureel erfgoed van Stadskanaal? Bespreek dit met je groepje.

E. Economie en verkeer (1870-1914)
Dokkum
Delfzijl
Harlingen
Leeuwarden
Sneek
Den Helder
Heerenveen
Assen
Emmen
Enkhuizen
Alkmaar
Meppel
Zwolle
Amsterdam
Hilversum
Hardenwijk
Apeldoorn
Deventer
Zutphen
's-Gravenhage
Utrecht
Amersfoort
Gouda
Arnhem
Winterswijk
Nijmegen
's-Hertogenbosch
Breda
Tilburg
Roosendaal
Middelburg
Vlissingen
Eindhoven
Helmond
Venlo
Roermond
Sittard
Maastricht
0 10 20 30 40 50 km
Industrie
Belangrijk industriegebied
Metaal
Scheepsbouw
Aardewerk of glas, steenbakkerijen
Hout
Papier
Wol
Katoen
Linnen
Bier of likeur
Cacao
Suiker
Aardappelmeel
Steenkoolwinning
Landbouw
Granen
Aardappelen
Suikerbieten
Tuinbouw
Belangrijke paardenmarkt
Belangrijke runder- of schapenmarkt
Belangrijke kaasmarkt
Verkeer
Belangrijke waterweg
Spoorlijn
(topografie van 1914)
Grondsoorten
Klei
Löss
Laagveen
Hoogveen
Zand
© Noordhoff Uitgevers

A. Werkgelegenheid industrie

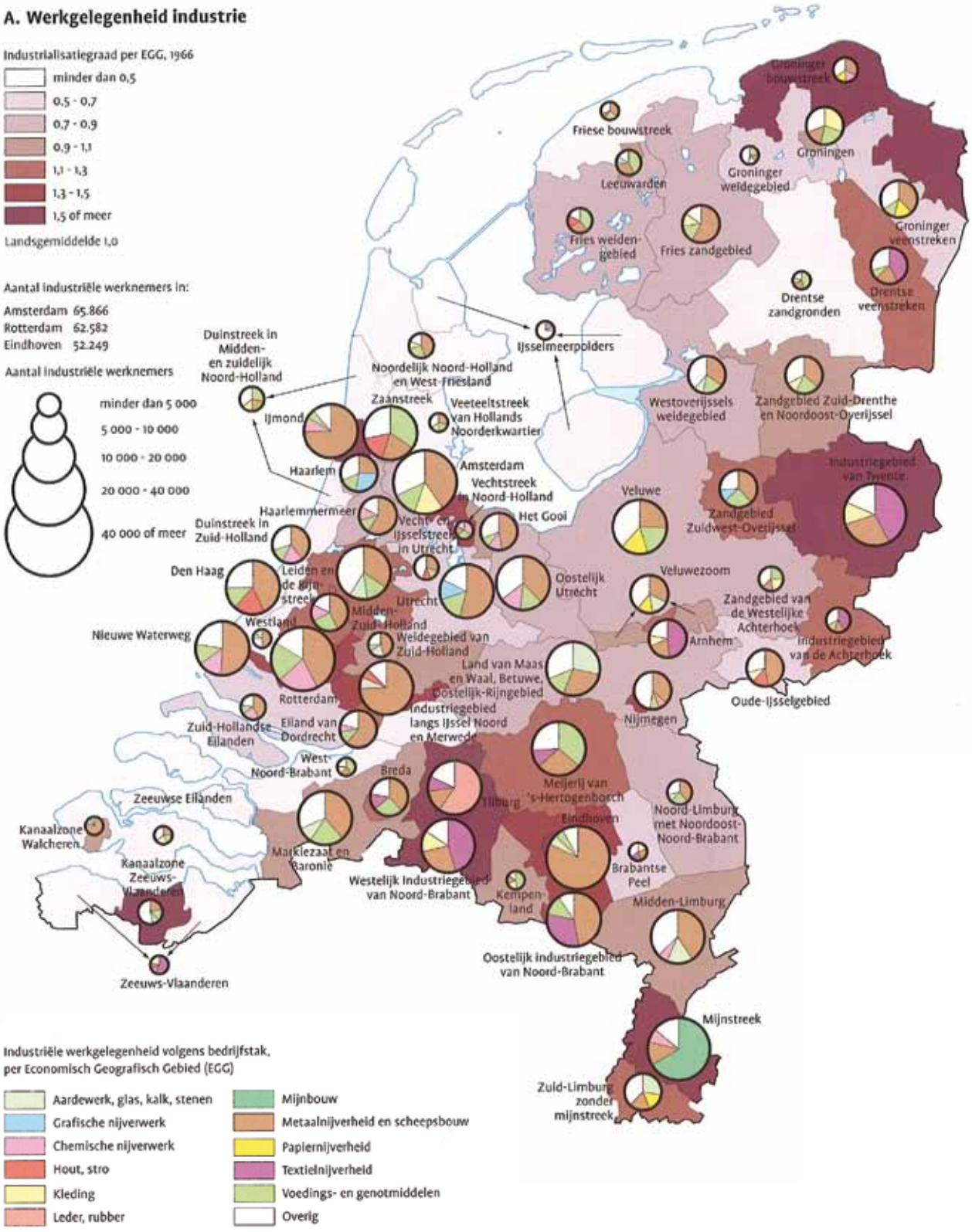

Toelichting
Het percentage industriële werknemers per bedrijfstak is door middel van cirkeldiagrammen weergegeven. Deze weergave is beperkt tot de drie bedrijfstakken die voor het betreffende Economisch Geografisch Gebied het belangrijkst zijn.

B. Industrialisatie 1960

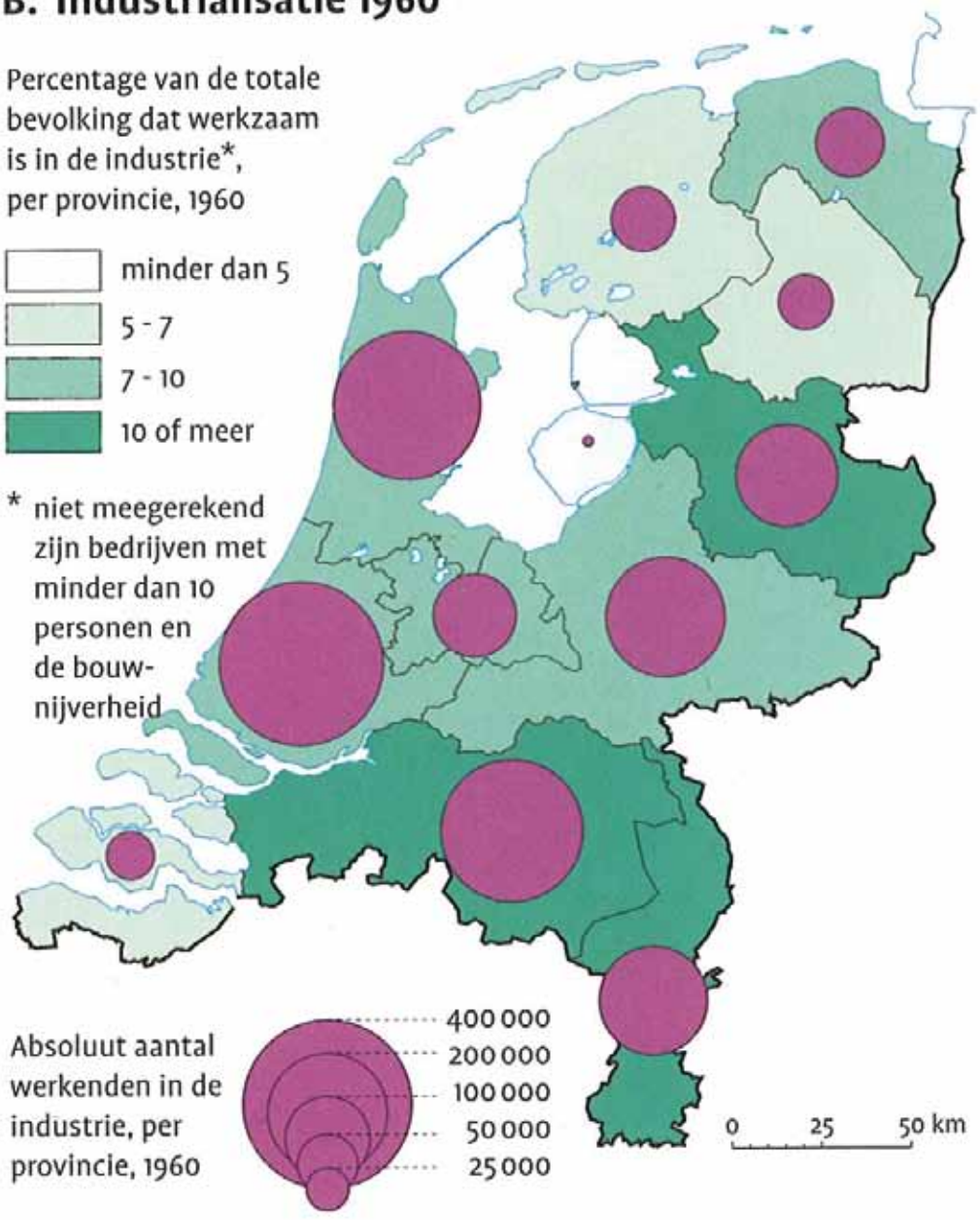

© Noordhoff Uitgevers

Samen met je groepje maak je een film over een bijzondere plek in je omgeving. Deze plek laat iets zien van het verleden: hoe mensen werkten, woonden en leefden rond het Stadskanaal.

Om een film te kunnen maken, moet je goede afspraken maken. Volg daarom de stappen.

Stap 1, 2 en 3 doen jullie samen. Vanaf stap 4 verdelen jullie de taken. Vanaf stap 6 probeer je zoveel mogelijk met z'n drieen te werken: je moet hier veel keuzes maken. Dus je overlegt samen wat je doet en hoe je het doet.

Stap 1
Bij het Streekhistorisch Centrum hebben jullie een onderwerp gekozen. Bedenk met elkaar wat jullie willen laten zien in de film.
Vragen:

- Wat willen we vertellen over het verleden?
- Hoe kunnen we dat laten zien?
- Wie hebben we daarvoor nodig?
- Spelen we iets na of stellen we vragen aan experts of andere mensen?
- Wat hebben we nodig?

Stap 2
Maak een draaiboek.
Je verdeelt je idee in stukjes. Dat zijn de scenes. In een boek zijn dat de hoofdstukken.
Je maakt een schema met drie kolommen. Dit is een draaiboek: een soort recept voor het maken van de film.
Kolom 1: waar speelt de scene zich af?
Kolom 2: wat gebeurt er in de scene? Wat wordt er gezegd?
Kolom 3: wat en wie heb je nodig in deze scene?

Stap 3
Maak een storyboard.
Jullie draaiboek zet je om in een storyboard. Dit is een soort stripverhaal van de film die je gaat maken. Van elke scene maak je een tekening. Op die tekening kun je zien wat de cameraman moet filmen.

- van dichtbij: is het een close-up?
- van veraf: is het een totaalshot?
- van onderen: is het een kikkerperspectief?
- van bovenaf: is het een vogelperspectief?

Stap 4
Verdeel de taken.
Jullie werken in een groep van minimaal 3 personen.
De filmer: die maakt alle opnames.
De regisseur: die zorgt ervoor dat iedereen weet wat hij/zij gaat doen. De regisseur heeft het draaiboek en het storyboard bij zich en zegt de anderen wat er gaat gebeuren.

De speler of de verteller: dat is degene die in de film de kijker 'meeneemt' naar de plek. Denk aan een rol als bij Klokhuis; een persoon die alles laat zien en vertelt wat er op die plek aan de hand is. Of de interviewer die vragen stelt aan een persoon, zoals bij een nieuwsbericht.

De propper: dat is de persoon die alle spullen verzamelt, afspraken maakt met de mensen die ook in de film voorkomen. Vaak worden deze taken verdeeld onder de filmer, de regisseur en de speler.

Stap 5
Neem de film op.
Je neemt waarschijnlijk de film op met een telefoon. Zorg ervoor dat je de telefoon ALTIJD rechtop houdt. Je kunt een beeld namelijk niet draaien bij het monteren zoals bij een foto.
Stop de film als er een nieuwe scene komt zodat je later bij de montage minder hoeft te knippen. Herhaal ook de scenes waar je niet tevreden over bent.
Tip: nummer de scenes in je draaiboek en maak kaartjes met de scenenummers erop. Film eerst het kaartje met het scenenummer en begin dan met de scene. Dan kun je later alles sneller terugvinden.

Stap 6
Monteer je scenes tot een film.
Monteren gaat het makkelijkste via het montageprogramma van Google. Kijk voor andere montageprogramma's op www.easyware.nu.

Stap 7
Plaats geluid, voice-over en muziek onder je film.
Ook dit kan via het montageprogramma van Google.

Stap 8
Maak een intro en een aftiteling bij je film.
In de intro staat de titel van de film en heeft een spannend beeld. Je zorgt zo ervoor dat de kijker nieuwsgierig wordt. Ook de aftiteling is belangrijk: wie werken er allemaal mee?

Stap 9
Plaats je film op Youtube.
Nu mag iedereen de film zien. Spreek met je leerkracht af of jullie eerst alle films met de groep bespreken voordat je de film op Youtube plaatst. Misschien verzorgen jullie een voorstelling voor de school en de ouders? Maak er een feestelijke premiere van!

Stap 10
Kijk hoeveel likes je krijgt.
Hoe meer mensen er naar jouw film kijken, hoe meer je ervan uit kan gaan dat het een goed filmpje is. Zorg ervoor dat je mensen laat weten dat je film online is. Zorg ervoor dat Groningen gezien wordt!

1 Kunt u zien over welk cultureel erfgoed het gaat?
- ❑ ja
- ❑ nee

Bij ja, ga door met de volgende vraag:

2 Weet u nu iets meer over de geschiedenis van het cultureel erfgoed?
- ❑ ja
- ❑ een beetje
- ❑ nee

3 Weet u wat er bijzonder is aan het cultureel erfgoed?
- ❑ ja
- ❑ een beetje
- ❑ nee

4 Beschrijf hieronder het cultureel erfgoed.

_____

_____

_____

_____

5 Wilt u ook dat er toeristen naar dit cultureel erfgoed komen?
- ❑ ja
- ❑ nee

6 a) Lijkt u het leuk om naar dit cultureel erfgoed te gaan?
- ❑ ja
- ❑ nee

b) Waarom?

_____

_____

_____

_____

7 Aan wie zou u deze film aanraden?
- ❑ aan toeristen
- ❑ aan iedereen
- ❑ aan oude mensen
- ❑ aan jonge mensen

8 Schrijf hier op wat u het beste van de film vindt.

9 Schrijf hier een tip voor de werkgroep op.

Ideeën voor filmers/fotografen voor Groep 7/8:
Voor ondersteuning bij het maken van een mediapresentatie kunt u contact opnemen met diverse workshopleiders. We noemen hier een aantal, maar u kunt ook een kijkje nemen in de projectenbank van CultuurClick Groningen (www.cultuurclickgroningen.nl) of contact opnemen met info@cultuurclickgroningen.nl .

Studio Tape:
Twee kunstenaars die samen met leerlingen voorstellingen in o.a. film (stop motion) kunnen maken. Er is zeer veel ruimte voor de verbeelding van de leerling en veel is mogelijk op maat!
Website: www.studiotape.nl
Email: info@studieotape.nl

Ard Hesselink
Ard is een bijzondere fotograaf met veel gevoel voor patroon en ritme. Hij geeft workshops fotografie zoals het project 'foto kijken' waarbij Ard ingaat op fotografische principes. Ard heeft eerder binnen KNOAL een fotografieproject gedaan rondom de sluis, dat hij uitgebreid beschrijft op zijn website Fotografie kan een rol spelen in de lessen voor groep 7/8 (Kom naar Stadskanaal!), als leerlingen in verschillende media een presentatie gaan vormgeven over het cultureel erfgoed.
Website: www.docmans.exto.nl
Email: doc01man@gmail.com

Jelien Veenstra
Jelien Veenstra is Beroepskunstenaar in de Klas en gespecialiseerd in het maken van videoreportages met kinderen, en stop-motion animaties. Zowel de vorm van de reportage (wat wil je overbrengen) als het camerastandpunt, licht en geluid komen aan bod.
Website: www.jelien.nl
Email: mail@jelien.nl

Bijlagen algemeen

Bijlage 1 – Kerndoelen

Kerndoelen

De kerndoelen zijn door het ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap ingevoerd om meer eenheid in het onderwijsaanbod te realiseren, de aansluiting met het voortgezet onderwijs te verbeteren en het basisonderwijs beter en doelgerichter te maken.
Kerndoelen zijn streefdoelen die aangeven waarop basisscholen zich moeten richten, en beschrijven het onderwijsaanbod op de basisschool in grote lijnen.
Niet alles wat op school gebeurt, is voorgeschreven in kerndoelen. De kerndoelen gaan over wat in elk geval aan de orde moet komen. Daarnaast hebben scholen ruimte voor een eigen, specifiek onderwijsaanbod.
Dit lesprogramma sluit aan bij de volgende kerndoelen:

Nederlands

Mondeling taalonderwijs

1 De leerlingen leren informatie te verwerven uit gesproken taal. Ze leren tevens die informatie, mondeling of schriftelijk, gestructureerd weer te geven.
2 De leerlingen leren zich naar vorm en inhoud uit te drukken bij het geven en vragen van informatie, het uitbrengen van verslag, het geven van uitleg, het instrueren en bij het discussiëren.
3 De leerlingen leren informatie te beoordelen in discussies en in een gesprek dat informatief of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren.

Schriftelijk taalonderwijs

4 De leerlingen leren informatie te achterhalen in informatieve en instructieve teksten, waaronder schema's, tabellen en digitale bronnen.
5 De leerlingen leren naar inhoud en vorm teksten te schrijven met verschillende functies, zoals: informeren, instrueren, overtuigen of plezier verschaffen.
8 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.
9 De leerlingen krijgen plezier in het lezen en schrijven van voor hen bestemde verhalen, gedichten en informatieve teksten.

Taalbeschouwing, waaronder strategieën

12 De leerlingen verwerven een adequate woordenschat en strategieën voor het begrijpen van voor hen onbekende woorden. Onder 'woordenschat' vallen ook begrippen die het leerlingen mogelijk maken over taal te denken en te spreken.

Rekenen/Wiskunde

Getallen en bewerkingen

26 De leerlingen leren structuur en samenhang van aantallen, gehele getallen, kommagetallen, breuken, procenten en verhoudingen op hoofdlijnen te doorzien en er in praktische situaties mee te rekenen.
29 De leerlingen leren handig optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen.
30 De leerlingen leren schriftelijk optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen volgens meer of minder verkorte standaardprocedures.

Meten en meetkunde

32 De leerlingen leren eenvoudige meetkundige problemen op te lossen.
33 De leerlingen leren meten en leren te rekenen met eenheden en maten, zoals bij tijd, geld, lengte, omtrek, oppervlakte, inhoud, gewicht, snelheid en temperatuur.

Oriëntatie op jezelf en de wereld

Mens en samenleving

39 De leerlingen leren met zorg om te gaan met het milieu en techniek.
40 De leerlingen leren in de eigen omgeving veel voorkomende planten en dieren onderscheiden en benoemen en leren hoe ze functioneren in hun leefomgeving.
44 De leerlingen leren bij producten uit hun eigen omgeving relaties te leggen tussen de werking, de vorm en het materiaalgebruik.

Ruimte

50 De leerlingen leren omgaan met kaart en atlas.

Tijd

51 De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.
52 De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van het volgende tijdvak: burgers en stoommachines.

Kunstzinnige oriëntatie

54 De leerlingen leren beelden, taal, muziek, spel en beweging te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.
55 De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.
56 De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.

Bijlage 2 – De culturele omgeving van Stadskanaal

Bibliotheek

De bibliotheek kan ondersteunen bij leesbevordering en informatievaardigheden. Ook kan de bibliotheek projectcollecties samenstellen rondom een thema.

Website: http://www.mijneigenbibliotheek.nl/onderwijs/
Contactpersoon Stadskanaal: g.apol@mijneigenbibliotheek.nl

Muziekschool

Het centrum voor muziek, dans en theater! De Muziekschool biedt projecten, workshops, cursussen, reguliere muzieklessen en plusprojecten voor leerlingen van 2 tot 12 jaar. Er kan ook een aanbod op maat gemaakt worden.

Website: http://www.muziekschool-zuidgroningen.nl/
Contactpersoon Stadskanaal: y.delaat@stadskanaal.nl

Stichting Kunstzinnige Vorming Stadskanaal De Pauw

Bij De Pauw werken kunstenaars die cursussen en workshops in tekenen, schilderen of beeldhouwen verzorgen. SKVS – De Pauw is gevestigd in het gebouw van Scholengemeenschap Ubbo Emmius.
Website: www.skvsdepauw.nl
Email: info@skvs.nl

CultuurCoach

De cultuurcoach Kirsten Stronks kent de culturele omgeving en diverse kunstenaars in Stadskanaal. Zij kan adviseren en ondersteunen bij de ontwikkeling en uitvoering van culturele projecten.
Email: kstronks@welstad.nl

Kunstenaars

Ard Hesselink

Ard is een bijzondere fotograaf met veel gevoel voor patroon en ritme. Voor het onderwijs biedt Ard workshops fotografie aan, zoals 'foto kijken' waarbij Ard ingaat op fotografische principes. Ard heeft eerder binnen Knoal een fotografieproject gedaan rondom de sluis, dat hij uitgebreid beschrijft op zijn website. Fotografie kan

een rol spelen in de lessen voor groep 7/8 (Kom naar Stadskanaal!), als leerlingen in verschillende media een presentatie gaan vormgeven over het cultureel erfgoed. Ard is hiervoor te benaderen.
Website: www.docmans.exto.nl
Email: doc01man@gmail.com

Michiel van der Veen

Michiel is afgestudeerd aan het conservatorium met een specialisatie in filmmuziek en songwriting. Voor het onderwijs ontwikkelt Michiel projecten. Het componeren van muziek staat daarbij centraal. Kinderen ervaren hoe het schrijven van liedjes uiting kan geven aan emoties in een project als 'Blues en de Wolken'. Door het componeren van een soundscape krijgen ze binding met hun omgeving. En door het experimenteren met filmmuziek en computermuziek ontdekken ze de mogelijkheden van nieuwe media. Voor 'Knoal' ontwikkelde Michiel eerder het project 'klinkt naar vroeger', waarin kinderen een geluidscollage maken met geluiden van vroeger.
Website: www.crossedmusic.nl
Email: info@crossedmusic.nl

Heleen Wilkens

Heleen Wilkens is illustratrice en kunstschilder. Ze geeft regelmatig workshops rondom beeldende kunst in het onderwijs. Ook binnen project Knoal heeft ze eerder diverse workshops gegeven. Voor het project 250 Het Stadskanaal heeft Heleen het project Pronkjewails op avontuur ontwikkeld, waarbij leerlingen op zoek gaan naar hun favoriete plek in de omgeving. De Pronkjewails worden verzameld in een Kunstenaarsboek dat op reis wordt gezonden.
Website: www.heleenwilkens.nl
Email: info@heleenwilkens.nl

Musea

Streekhistorisch Centrum

Het Streekhistorisch Centrum is een museum met uitgebreid archief dat zich richt op de geschiedenis van de Kanaalstreek en Westerwolde. Het onderwijs kan bij het Streekhistorisch Centrum terecht voor ondersteuning bij lessen omgevingsonderwijs, geschiedenis en aardrijkskunde. Er is van alles mogelijk: van het lenen van voorwerpen tot een gastles in de klas. Er is een educatieprogramma voor alle groepen.
Website: www.streekhistorischcentrum.nl
Contactgegevens: info@streekhistorischcentrum.nl

S.T.A.R.

Hier is het mogelijk om in een echte stoomlocomotief te kijken, of om op de stoel van de machinist te zitten! In het museum is ook een uitgebreide tentoonstelling over de geschiedenis van de spoorlijn te zien. Het museum heeft een educatieprogramma voor groep 5 en 6.
Website: www.stadskanaalrail.nl
Contactgegevens: info@stadskanaalrail.nl

Veenkoloniaal Museum Veendam

Het Veenkoloniaal Museum te Veendam ligt in het centrum van de Groninger Veenkoloniën. De leerlingen kunnen hier kennismaken met de geschiedenis van een verrassend stukje Nederland. Het museum heeft een educatieprogramma voor de hele school. Daarnaast beheert het museum ook het schip de Familietrouw.
Website: www.veenkoloniaalmuseum.nl
Contactgegevens: hachmer@veenkoloniaalmuseum.nl

Klooster Ter Apel

Hoewel het klooster niet is gelegen in Stadskanaal, is het ook in het kader van project Knoal een bezoekje waard. Lang geleden woonden en werkten er Kruisheren in Klooster Ter Apel. Hun leven stond in het teken van het geloof. Nu is het gebouw een museum en kunnen bezoekers overal rondkijken. Het klooster heeft een educatief programma.
Website: www.kloosterterapel.nl
Contactgegevens: info@kloosterterapel.nl

Stelmakerij Wever

In het centrum van Mussel (gemeente Stadskanaal) staat een stelmakerij, genaamd "Gebroeders Wever, Wagenmakerij Houtbewerking". De stelmakerij heeft zijn bestaan vanaf 1903. De stelmakerij maakte veel gereedschappen voor de landbouw. Nu is de stelmakerij open als museum!
Website: www.stelmakerijewever.nl

Philips museum

In het museum zijn allerlei oude Philipsproducten te zien. Er is daarnaast veel documentatie te vinden over de tijd van Philips in Stadskanaal. De vrijwilligers organiseren ook tentoonstellingen in (openbare) gebouwen. Op de website is informatie te vinden over de geschiedenis van de Philipsfabriek in Stadskanaal.
Website: www.museumphilipsstadskanaal.nl

Slaait'n hoes

Deze van oorsprong Saksische vakwerkboerderij was een bouwval toen de familie Nieuwenhuis zich er over ontfermde. Nu staat er een boerderij, zoveel mogelijk in de authentieke staat, die op zich een bezoek waard is. Er is een streekmuseum en restaurant gevestigd.
In dit Westerwolds streekmuseum is een collectie bestaande uit o.a. kleding, gebruiksvoorwerpen, handwerktuigen en rariteiten, die tezamen een leuk en gevarieerd beeld van de streek vormen.
Website: www.slaaitnhoes.nl
Contactgegevens: info@slaaitnhoes.nl

Keramisch museum Goedewaagen Nieuw Buinen (achter het Philipsterrein)

Dit museum heeft een schatkamer aan sieraardewerk, gebruiksgoed, tegels en tegeltableaus uit Art Nouveau en Art Deco periode. Er zijn ateliers en werkplaatsen waar ook workshops worden gegeven. Aan het onderwijs wordt een samenhangend lesprogramma over het gebruik van aardewerk in de 20e eeuw aangeboden.
Website: www.keramischmuseumgoedewaagen.nl/
Contactgegevens: mail@keramischmuseumgoedewaagen.nl

Radio en speelgoedmuseum

Het radio-, en speelgoedmuseum in Onstwedde heeft een enorme verzameling oude radio's en speelgoed. Het museum is kindvriendelijk, kinderen mogen met speelgoed spelen en er zijn zoekopdrachten speciaal voor kinderen gemaakt.
Website: http://www.radioenspeelgoedmuseum.nl/
Contactgegevens: info@radioenspeelgoedmuseum.nl

Museum Musica

Museum Musica in Stadskanaal is een museum met een uitgebreide collectie muziekinstrumenten. De collectie van Museum Musica bestaat uit draaiorgels, pianola's, harmoniums, harmonica's en speeldozen.
Website: www.museum-musica.n
Contactgegevens: 0599 648756

Vesting Bourtange

Welkom in het jaar 1742! Vlakbij de Duitse grens in Westerwolde ligt de Vesting Bourtange. Een uniek historisch verdedigingswerk. Het is een kleine, sfeervolle vestingstad die heel goed met leerlingen vanaf groep 5/6 te bezoeken is. De Vesting heeft een speurtocht voor kinderen langs de diverse musea in de stad beschikbaar.
Website: www.bourtange.nl
Contactgegevens: info@bourtange.nl

Kerken

Een kerk bezoeken in het kader van dit erfgoedproject? Denk bijvoorbeeld aan de Juffertoren in Onstwedde! Maar ook andere kerken zijn de moeite waard. Neem dan contact op met de Stichting Oude Groninger Kerken voor begeleidend lesmateriaal. De Stichting Oude Groninger Kerken heeft kijkbladen voor kerkbezoek voor diverse leeftijdsgroepen.
Website: www.sogk.nl
Contactgegevens: info@groningerkerken.nl

Verenigingen en stichtingen

Onstwedder Gaarv'n

Stichting Onstwedder Gaarv'n stelt zich tot doel om bekendheid te geven aan oude, vooral agrarische ambachten en deze in stand te houden. Dit gebeurt door middel van demonstraties en cursussen en door antieke werktuigen in oude ere te bewaren of herstellen. Er worden demonstraties gegeven van oude ambachten. Ook is er de mogelijkheid om het broodbakken in een oude veldoven te demonstreren.

Website: www.onstweddergaarvn.nl
Contactgegevens: info@onstweddergaarvn.nl

Stichting Snikkevaart

De trekschuit of snik (snikke in het Gronings) werd de vorige eeuw, na het gereedkomen van de veenkoloniale kanalen (nodig voor de afvoer van turf) in gebruik genomen. De huidige trekschuit is een replica.

Website: www.desnikke.nl
Contactgegevens: Afspraken met de schipper 06-51286186
dan wel met: Toeristisch Informatie Punt 0599-650039

Stichting monumenten Westerwolde

De stichting richt zich op de bewonings- en bebouwingsgeschiedenis van Westerwolde van voor 1850.

Website: www.stichtingmonumentenwesterwolde.nl

Tourist information Westerwolde

Het tourist information biedt informatie over de streek.

Website: www.westerwolde.groningen.nl

Bijzondere plekken

Er zijn veel openbare kunstwerken in Stadskanaal en omstreken. Een aantal hiervan zijn verenigd in een kunstroute voor leerlingen. Neem voor meer informatie contact op met CultuurClick Groningen: info@cultuurclickgroningen.nl

Kei van 30 ton

In Alteveer ligt voor het dorpshuis Drijscheer een grote zwerfkei van 30 ton. Deze is opgegraven tussen Alteveer en Tange. In Alteveer zelf en even ten zuiden van het dorp (in Höchte) ligt een morene uit de ijstijd. De maximale hoogte van deze morene (landrug) is tien meter boven NAP.

Giezelbarg

Op de Giezelbarg werden velen, na in de Wedderborg te zijn gemarteld en gebrandmerkt, vermoord. Op deze plek is nog steeds een grote kei met een plaquette te vinden over de heksenverbrandingen. De Giezelbarg ligt tussen Onstwedde en Veele in. Een bezoek aan de Giezelbarg is goed te combineren met een bezoek aan de Burcht van Wedde (www.burchtwedde.nl).

Watertoren Stadskanaal

Naast het Streekhistorisch Centrum staat de Watertoren van Stadskanaal. Deze toren kan van 1 mei tot 1 oktober worden beklommen, waarna men vanaf het dak op bijna 43 meter hoogte een overweldigend uitzicht heeft over de omgeving. Voor meer informatie neem contact op met het Streekhistorisch centrum (www.streekhistorischcentrum.nl)

Juffertoren Onstwedde

In Onstwedde staat de historische Juffertoren. Deze toren is waarschijnlijk in de 14de eeuw gebouwd en is 41,20 meter hoog. De Juffertoren is onderdeel van de Nederlands Hervormde Kerk. De toren staat aan de rand van het dorp. Aan de Juffertoren in Onstwedde is een legende verbonden. Drie rijke zusters besloten na een leven van samen feesten en dansen, hun leven te beteren. Ze besloten ieder hun eigen weg te gaan en op de plek van aankomst een toren ter ere van God te bouwen. De torens moesten precies gelijk zijn en werden gebouwd in Holwierde, Schildwolde en Onstwedde. De toren van Holwierde is inmiddels verdwenen.
De Juffertoren lijkt scheef te staan, maar uit metingen blijkt dat de toren recht in het lood staat. De legende verhaalt dat de bouwmeester en de juffer ruzie kregen en de bouwmeester uit wraak een gedraaide spits bouwde.

Voor een bezoek aan de Juffertoren kunt u contact opnemen met de koster van de kerk: 0599- 331480

Smeerling

Smeerling is een beschermd dorpsgezicht vlakbij Onstwedde. Smeerling is een essenzwermdorp, ontstaan uit Onstwedde omdat de essen van dat dorp niet voldoende voedsel meer opleverden. Er staan een aantal Saksische boerderijen uit de zeventiende en achttiende eeuw.

Bronvermelding

Bijlagen Groep 1-2

Bijlage 1a – Hondenkar
Bron: RHC Groninger Archieven – NL-GnGRA_1785_14981, Fotograaf: Theijssen Czn., E.
Bijlage 1b –Snikkeveer,
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_818_4687, Fotograaf: Pastoor, W.F.
Bijlage 1c – Paard en wagen
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_818_13694, Fotograaf: Kloosterhuis, H.J.L.
Bijlage 1d – Stoomtrein
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_818_13921, Fotograaf onbekend
Bijlage 6 – Achtergrondinformatie voor de leerkracht
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal

Bijlagen Groep 3-4

Video 'Jagen van schepen, paarden en kinderen'
Bron: Zuiderzeemuseum Enkhuizen
Bijlage 1a –Plaggenhut
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_818_11741, Fotograaf onbekend
Bijlage 1b –Turf stapelen
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, archiefnr.: 06718, Fotograaf onbekend
Bijlage 1c –Turfschip
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, archiefnr.: 12727, Fotograaf onbekend
Bijlage 4a – Inrichting Plaggenhut
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_818_16324, Fotograaf: Post, T.
Bijlage 4b – Plaggenhut met bedstee
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_818_2413, Fotograaf: Post, T.
Bijlage 4c – Turfstekersfamilie
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, Fotograaf onbekend
Bijlage 4d – Huisslachten
Bron: Veenkoloniaal Museum, NL_MVDA_vm-d-2-6-58_1, Fotograaf onbekend
Bijlage 4e – Interieur
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, Fotograaf onbekend
Bijlage 4f – 4h – Gegoede burgerij
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, Fotograaf onbekend
Bijlage 5a – Vervenen

Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_818_19841, Fotograaf: Herwig, R.H.
Bijlage 5b – Kanaal graven
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, archiefnr.: 08773, Fotograaf onbekend
Bijlage 5c – Kanaalgravers rond 1900
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, Fotograaf onbekend
Bijlage 5d – Turf Stapelen
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, archiefnr.: 06718, Fotograaf onbekend
Bijlage 5e – Familie op schip
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, Fotograaf onbekend
Bijlage 5f – Scheepjagende kinderen
Bron: ANPFOTO/VAN BILSEN
Bijlage 5g – Turfschip
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, archiefnr.: 08089, Fotograaf onbekend
Bijlage 5h – Plaggenhut
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_818_11741, Fotograaf onbekend
Bijlage 5i – Schaap en bedstee
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_818_2413, Fotograaf: Post, T.
Bijlage 8 – Boodschappenlijst 1869
Bron: 400 Jaar Veenkoloniën, Strepen aan het water, Stichting 400 jaar Veenkoloniën, Uitgeverij Profiel
Bijlage 10 – Foto Doorsnede veen
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal
Bijlage 13 – Korte geschiedenis van de Stadskanalen
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal

Bijlagen Groep 5-6

Bijlage 1 – Topografische kaart Stadskanaal 2007
Bron: www.kaartenenatlassen.nl
Bijlage 2 – 4 – Grondgebruik 1900, Kaart reistijden 1817, Tabel reistijden 1817, Kaart economie en verkeer 1870 – 1914
Bron: De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, 2011, Noordhoff Uitgevers B.V.
Bijlage 7 & 8 – Historische kaart en legenda
Bron: Grote historische topografische atlas Groningen, Uitgeverij Nieuwland
Bijlage 11a – Aardappelboer
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, archiefnr.: 17796, Fotograaf onbekend
Bijlage 11b – Baas Scheepswerf
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, archiefnr.: 1_11712, Fotograaf onbekend
Bijlage 11c – Brugwachter
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_818_13924, Fotograaf onbekend
Bijlage 11d – Burgemeester

Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_1986_16414, Fotograaf onbekend
Bijlage 11e – Fabrieksmedewerker
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr,: NL-GnGRA_818_13930, Fotograaf onbekend
Bijlage 11f – Huishoudster
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, Fotograaf onbekend
Bijlage 11g – Machinist
Bron: *400 Jaar Veenkoloniën, Strepen aan het water, Stichting 400 jaar Veenkoloniën, Uitgeverij Profiel*
Bijlage 11h – Metselaar
Bron: Collectie Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen
Bijlage 11i – Schipper
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, archiefnr.: 12727, Fotograaf onbekend
Bijlage 11j – Sjouwer
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, archiefnr.: 06718, Fotograaf onbekend
Bijlage 11k – Sluiswinkelier
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, archiefnr.: NL_MSTA_07-15981_1, Fotograaf onbekend
Bijlage 11l – Stoker
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: NL-GnGRA_818_13833, Fotograaf onbekend
Bijlage 11m – Turfsteker
Bron: *400 Jaar Veenkoloniën, Strepen aan het water, Stichting 400 jaar Veenkoloniën, Uitgeverij Profiel*
Bijlage 11n – Landmeter
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, archiefnr.: NL_MVDA_vm-3-1-1-verw-06_1, Fotograaf: Heijningen Bosch, P.W. van
Bijlage 13 – Korte geschiedenis van Oost Groningen vanaf 1870
Bron: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal

Bijlagen Groep 7-8

Video 'Daar wonen wij'
Bron: RHC Groninger Archieven, archiefnr.: AV0766, Sonovisie & W. Netto (camera), idee & regie: Jan Hof, circa 1960-70
Bijlage 3a – Het licht ging uit
Bron: Telegraaf, 14 november 2011
Bijlage 3b – Ook Philipsjongens, maar dan in Groningen
Bron: Eindhovens Dagblad, 11 augustus 2009
Bijlage 3c – 'Rollator-City' rouwt om vertrek Philips
Bron: Volkskrant, 21 augustus 2003
Bijlage 3d – Vervlogen tijden: Philips Stadskanaal
Bron: Kanaalstreek, 14 december 2011
Bijlage 5a – Kaart economie en verkeer 1870-1914
Bron: De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, 2011, Noordhoff Uitgevers B.V.

Bijlage 5b – Kaart werkgelegenheid industrie 1966
Bron: De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, 2011, Noordhoff Uitgevers B.V.
Bijlage 5c – Kaart industrialisatie 1960
Bron: De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, 2011, Noordhoff Uitgevers B.V.